

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
Факультет історії та філософії
Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Відьомство в культурному дискурсі пуританської Англії»
«Witchcraft in the Cultural Discourse of Puritan England»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Бойко Сусанна Олександрівна

Керівник к.і.н., доц. Чепіженко В. В. _____

Рецензент к.і.н. Івченко О. С.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ _____ від _____._____.2024 р.

Захищено на засіданні ЕК № _____

протокол № _____ від _____._____.2024 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

_____ Сминтина Олена
(підпис) (прізвище, ім'я)

Голова ЕК

_____ Сминтина Олена
(підпис) (прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Вихідні матеріали: джерела та історіографія	7
1.1. Аналіз історіографічного доробку	7
1.2. Огляд й обґрунтування джерельної бази дослідження.....	20
Розділ 2. Судова звітність мовою памфлетистів	27
2.1. Контекст: правові рамки «злочину без злочинців».....	27
2.2. Тексти: фактичні суди над відьмами в оптиці популярних видань	36
Розділ 3. Памфлети 90-х рр. XVI – початку XVII ст.: семантика контексту та фантазій	59
3.1. Контекст: встановлення інтерпретаційного потенціалу обраних матеріалів	59
3.2. Тексти: голоси в культурному дискурсі.....	70
Висновки	87
Список джерел та літератури.....	90
Додатки	104

ВСТУП

В кваліфікаційній роботі представлено дослідження феномену англійського відьомства як складової політичного, економічного, релігійного та соціального контексту ранньомодерної історії Англії. Розробка запропонованої проблематики передбачає вивчення памфлетної літератури – основних джерел з історії англійського відьомства. Представлене дослідження є **актуальним**, адже покликано практично продемонструвати, що «тематичні шухлядки» є виключно суб'єктивними конструктами дослідників, але аж ніяк не частиною повсякдення сучасників. Категорія відьомства в Англії початку Нового часу не існувала ізольовано, не мала виключного значення та ніколи не відповідала певній єдиній концептуальній моделі. В рамках нашої роботи відьомство відіграє роль оптики, що, як ми вважаємо, здатна суттєво розширити розуміння культурної площини координат англійців кінця XVI – початку XVII ст.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в визначенні місця англійського відьомства в актуальних для того часу економічних, політичних, соціальних та релігійних процесах – культурному дискурсі. Аби досягти поставленої мети ми маємо виконати наступні **завдання**: 1) окреслити стан наукової розробки проблеми; 2) встановити інформаційний потенціал обраних джерел; 3) опрацювати памфлети про відьом, що спиралися на матеріали судової звітності; 4) виокремити з текстів популярних брошур авторські ідеї та визначити їхню потенційну мотивацію; 5) посилаючись на контекст, встановити можливий семантичний зміст обраних текстів й, таким чином, показати віддзеркалення актуальних проблем в популярних брошурах.

Об'єкт дослідження – пуританські памфлети проти відьомства.
Предмет дослідження – відьомство в культурному дискурсі пуританської Англії.

Територіальними рамками дослідження є державні кордони Англії. Не зважаючи на близьке географічне розташування та зв'язок із англійською

короною, відьомство в Шотландії та Ірландії не є дотичними до англійського, тому має бути предметом окремих наукових розробок. В деяких частинах роботи, з метою порівняння, ми апелюватимемо до специфік, що мають континентальне походження.

Хронологічні межі формально відповідають рокам публікації першого та останнього памфлету, що вивчаються в представленій роботі (1566 та 1621 рр.). Поряд з цим, вивчаючи відьомство як процес, ми маємо звертатися до контексту XVI – першої половини XVII ст.

Серед загальноісторичних **методів**, що є актуальними в рамках представленої роботи, слід виділити наступні: 1) аналіз: штучний розбір відьомства та його контексту на тематичні складові; 2) синтез: розгляд різних складових відьомства та його контексту як елементів певного багатоманітного культурного простору; 3) порівняння: текстів та контексту, континентальних та англійських елементів відьомства, теоретичних напрацювань еліт та суспільних практик тощо; 4) критичний метод: попередня атрибуція джерел та критика їхніх інформаційних можливостей; 5) принцип історизму: розгляд уявлень про відьомство як продуктів історичного процесу, що знаходились в динаміці; 6) принцип об'єктивності: уникнення конструювання припущень та формулювання висновків на підставі фактологічних помилок, штучних узагальнень та неаргументованих тверджень.

Крім того, обрана тема вимагає розуміння визначених часопросторових умов як певної культурної території. Взаємодії носіїв єдиного культурного простору, що по-різному вибудовують власні світоглядні межі є проблематикою кроскультурної комунікації, що необхідно досліджувати саме з позицій культурної антропології. Контекст як умова та результат цих взаємодій має відігравати першочергову роль у процесі роботи з семантикою голосів памфлетної літератури. Тому, дослідження має реалізовуватися із урахуванням позицій контекстуалізму.

На жаль, українська історіографічна традиція оминула увагою описану проблему та не містить зразків роботи з англійською памфлетною

літературою. Зазначене аж ніяк не слід вважати аргументом на користь висновку про неактуальність теми англійського відьомства для української історичної науки. **Наукова новизна та внесок** запропонованої кваліфікаційної роботи полягають у доповненні українського англознавства розробкою історії Англії виходячи за межі констатації певних фактів з обраних «шухлядок» – економіки, політики тощо. Сучасні напрацювання мають демонструвати історію як культурну площину, де життя людей реалізовується у взаємодії різних контекстуальних особливостей, продукуючи варіанти їхнього світогляду. Вітчизняна історіографічна традиція потребує включення більшої кількості якісних розробок з царини культурної антропології. Дослідження відповідних європейських феноменів дозволить нам не лише змінити підхід до вивчення та викладання історії інших країн, а й збагатити власну методологічну базу й ставити нові запитання до джерел з власної історії.

Апробація дослідження була реалізована в рамках виступів на конференціях:

1) VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми всесвітньої історії», яка відбулася 29–31 березня 2024 р. на факультеті історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Тема доповіді: «Чаклунство мовою мисливців на відьом: аналіз трактатів Метью Гопкінса та Джона Стерна».

2) Міжнародна науково-практична конференція «Інтелектуальна історія та сучасна гуманітаристика» з нагоди 150-річчя професора Бориса Васильовича Варнеке, 145-річчя професора Петра Михайловича Біцилли, 145-річчя професора Володимира Едуардовича Крусмана, що відбулася 13–14 вересня 2024 р. на факультеті історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Тема доповіді: «Образи англійських відьом в сучасному історіографічному дискурсі».

Крім того, за результатом роботи конференції «Одеські читання: актуальні проблеми всесвітньої історії» було опубліковано тези доповіді [30].

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури й додатків. Перший розділ, що складається з двох підрозділів, присвячено стану розробки теми та джерельній базі дослідження. В першому підрозділі вивчено комплекс актуальних складових сучасного історіографічного дискурсу англійського відьомства, а в другому – обґрунтовано вибір джерел та визначено особливості памфлетів як історичних джерел. Безпосередньо змісту популярних брошур присвячено два наступні розділи, в перших підрозділах яких визначаються контекстуальні умови, із урахуванням яких слід інтерпретувати наведені далі тексти.

Обсяг дослідження становить 87 сторінок, списку джерел та літератури – 14, а додатків – 8.

РОЗДІЛ 1. ВИХІДНІ МАТЕРІАЛИ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Пошуки ранньомодерних відьом мають відбуватися в двох площинах – свідчень сучасників та концепцій науковців. Будь-яка розробка академічного рівня вимагає системного вивчення першого із урахуванням другого. В межах першого розділу представленої кваліфікаційної роботи ми прагнемо зробити огляд матеріалів, що є базою нашого дослідження. В цій частині ми обґрунтуємо власну вибірковість її, відповідно, пояснимо, за яких причин фундаментом пошуків стали окремі джерела. Проте, почнемо з характеристики наукової бази, завдяки якій ми отримали можливість бачити в обраних текстах історичні джерела, формулювати питання до них її, таким чином, вибудовувати образ відьомства в культурному дискурсі пуританської Англії.

1.1. Аналіз історіографічного доробку. Українська дослідниця Катерина Діса, підсумовуючи власну монографію, присвячену темі полювання на чаклунів в українських воєводствах Речі Посполитої наголосила: «...ніколи не було спільного для всієї Європи зразка судів над відьмами, так само як немає єдиного пояснення тим судам» [див.: 31, с. 254].

Актуальні наукові розробки декларують тезу про відсутність у сучасників референту для категорії відьомства чи чаклунства [див.: 47, с. 110]. Відповідно, науковий доробок, в якому висвітлюється проблематика ранньомодерного відьомства, рясніє низкою концепцій, що покликані пояснити зміст та образ цього феномену. Тому, маючи справу зі змістами та образами – категоріями, що наповнюються по-різному в залежності від географічного, хронологічного та культурного контекстів, ми ризикуємо натрапити на помилку тотальних узагальнень чи, навпаки, хаосу неузгоджених прикладів.

Тема представленої кваліфікаційної роботи чітко декларує обрану часопросторову площину. Коли мова йде про політичну ситуацію в регіоні, особливості соціального життя, релігійний контекст тощо – ми маємо працювати доволі локалізовано. Проте, на нашу думку, розглядаючи культурний дискурс, буде корисно не обмежуватися увагою до наукових розробок із аналогічними географічними та хронологічними рамками. Немає одного всеосяжного пояснення європейського чаклунства, проте існує широкий перелік концепцій, що були покликані заповнити цю прогалину. Нашим першочерговим завданням є встановити контексти досліджуваного феномену, а, отже, й культурну «систему координат» та місце відьомства в ній. Тому, запропоноване дослідження ґрунтується також на урахуванні й аналізі ідей та висновків, що задекларовано в дотичних роботах – дослідженнях чаклунства інших географічних вимірів та вивченні побічних проблем (кримінальної історії, історії ментальності, гендерної історії тощо).

Дискусії щодо феномену чаклунства й намагання осмислити його були притаманні й людям Нового часу. Як ми побачимо в наступних розділах, не слід ототожнювати феномен ранньомодерного чаклунства виключно із образом фанатичних реалізаторів. Англійці початку Нового часу щиро вірили в магію, про що свідчить не лише певна кількість судів над чаклунами та загальна концепція наявності відьом, а й різноманітні народні вірування (наприклад, поширена в Англії та Шотландії система уявлень про фей). Щодо позиції Церкви та держави, які відтепер існували об'єднано, дуже ілюстративними є наступні слова почесного професора ранньомодерної історії Йоркського університету Джима Шарпа (James Sharpe): «Але для багатьох у релігійному мейнстрімі необхідність збереження вірувань у чаклунство розглядалася як елемент захисту від нових ворогів – атеїзму та деїзму. Якби люди перестали вірити в відьом, вони перестали б вірити в Диявола, після чого пішла б й віра в християнського Бога» [67]. Хоча скептицизм не був продуктом виключно XVIII ст., коли відбулася декриміналізація відьомства, полеміка, що розгорталася сучасниками, викладена в текстах, які ми визначаємо для своєї

роботи як джерела, а не складові історіографії. Детальніше про деякі з цих трактатів мова піде в останньому розділі представленої роботи.

Наше дослідження ґрунтується на багатому дискурсі наукових розробок, що були опубліковані після надважливого для розвитку історичної науки культурного повороту 1970-х рр. Джоанн Пірсон (Joanne Pearson), що досліджує феномен неоязичництва, пов'язує цікавість наукової спільноти другої половини минулого століття до відьомства не лише загальним контекстом культурного повороту й боротьбою з так званими «білими плямами». Вчена апелює до взаємозв'язку між відьмами XVI та XX ст., а, точніше, до спроб встановити такий. Дж. Пірсон вказує, що в першій половині XX ст., коли Маргарет Мюррей (історикиня, яка набула славу «Великої старої жінки єгиптології» та «бабусі Вікки») реалізовувала науковий інтерес до чаклунства початку Нового часу, цей феномен залишався недосліджуваним. Відповідно, концепція М. Мюррей, в рамках якої ранньомодерні суди над відьмами поставали в ролі протидії християнського світу язичницькій релігії, стало добрим науковим підґрунтям для практичних потреб представників нової релігійної спільноти. Таким чином, 1970-ті рр. стали для історіографії відьомства не лише новим подихом, що дозволив переглянути аргументи М. Мюррей та спростувати їхню наукову доцільність, а й іншим науковим контекстом для культурних процесів XX ст. Отже, Кіт Томас (Keith Thomas), Норман Кон (Norman Cohn), Г'ю Тревор-Ропер (H. Trevor-Roper), Алан Макфарлейн (Alan Macfarlane) та інші спеціалісти, що публікували свої напрацювання з історії європейського відьомства початку Нового часу, справедливо вважаються піонерами на новому етапі осмислення цього явища [див.: 58, с. 188–190].

Зокрема, А. Макфарлейн в своїй праці «Чаклунство в Англії часів Тюдорів та Стюартів: регіональне та порівняльне дослідження» (*Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*), перше видання якої побачило світ у 1970 р., обґрунтовує власне бачення феномену чаклунства на матеріалах графства Ессекс, що на сході Англії. Вчений практично

продемонстрував потребу в вивченні не лише позиції світських та церковних авторитетів, а й культурного простору селянського середовища. Врешті А. Макфарлейн дійшов висновку, що особливе значення в процесі виявлення та покарання відьом мало почуття провини, яке спіткало більш заможних селян у випадках, коли вони відмовляли в наданні допомоги збіднілим сусідам [див.: 53 с. 194–195]. Обговорюючи антропологічні інтерпретації чаклунства, дослідник зауважує: «Кожна культура дає різну відповідь на проблему причини зла» [53, с. 242]. Отже, надалі нашою метою буде не лише перелічити такі види пояснень, що ми знаходимо в історіографії, а ще й побачити їхній синтез в текстах джерел. Враховуючи уроки наукових пошуків А. Макфарлейна та його вчителя К. Томаса, історіографія англійського чаклунства набувала нових адептів й, відповідно, нових поглядів й інтерпретацій. Згадуваний вище Дж. Шарп – історик, в науковому доробку якого поєдналися дві актуальні теми – кримінальна історія ранньомодерної Англії та відьомство. Надалі ми будемо звертатися до двох монографій дослідника – «Злочинність у ранньомодерній Англії 1550-1750 років» (*Crime in Early Modern England 1550-1750*, перше видання 1984 р.) [64] та «Чаклунство в ранньомодерній Англії» (*Witchcraft in Early Modern England*, перше видання 2001 р.) [67], в яких обидві названі вище проблеми опиняються в центрі наукового аналізу й, більше того, подаються як взаємодоповнюючі. Дж. Шарп констатує, що збудована А. Макфарлейном та К. Томасом парадигма, за якої центральне місце в дискурсі відьомства посіла проблема напруженості в селі, є домінуючою для англійських досліджень кінця минулого століття [67]. В першій з названих вище робіт дослідник демонструє специфіку кримінальних переслідувань у Англії початку Нового часу й, таким чином, змушує читача замислитися над адекватним виміром масштабів відьомства в Англії. Утвердження за чаклунством статусу кримінального злочину (про це більш детально згодом), звичайно, сигналізує про ставлення офіціозу до зазначеної проблеми, проте не є автоматичним підтвердженням центрального значення даного злочину в правовому дискурсі своєї доби. З метою реалізації якісного

наукового дослідження є важливим не вигадувати «систему координат» в якій циркулював предмет нашого пошуку, віддаючи йому центральну роль, а визначити контекст й знайти в ньому місце обраного явища. Зокрема, Дж. Шарп робить зауваження щодо мінливості та крихкості меж між змістовим наповненням гріха та злочину в ранньомодерній Англії й наводить приклади нездатності сучасників розмежовувати їх [див.: 64, с. 8]. Інше важливе спостереження дослідника, про яке слід згадати, стосується загального механізму запуску кримінального провадження. Дж. Шарп акцентує увагу на тому, що більшість кримінальних справ різної специфіки розгорталися або за ініціативи жертв, або місцевих непрофесійних вповноважених осіб, або спостерігачів, занепокоєних зафіксованою девіацією [див.: 64, с. 10]. Отже, відьми – персоналії чия ідентичність поєднувала взаємовизначальні категорії злочину, гріха та девіантної поведінки, є прикладами цих комбінацій у суспільному житті, які аж ніяк не слід вважати центральними чи єдиними.

Дану парадигму продовжує Малкольм Гаскілл (Malcolm Gaskill) – з 2011 по 2020 рр. професор Університету Східної Англії. Надалі ми апелюватимемо до наступних його праць – «Злочинність та ментальність в ранньомодерній Англії» (Crime and Mentalities in Early Modern England, 2000) [42], «Мисливці на відьом: англійська трагедія XVII ст.» (Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy, 2006) [45], «Чаклунство: дуже короткий вступ» (Witchcraft: A Very Short Introduction, 2010) [44]. Вчений, аналогічно до Дж. Шарпа, поєднав у власному науковому доробку цікавість до кримінальної історії Англії та історії відьомства. Крім того, розробки демонструють позицію автора щодо розширення рамок дослідження. Історику вдалося побудувати власний виклад на підґрунті якомога ширшого контексту, при цьому не загубившись в ньому та не втративши визначені питання. М. Гаскілл на початку третьої з перелічених монографій пише наступне: «...я історик і чаклунство дає мені змогу зазирнути в інтимні простори та складні механізми минулих життів» [44, с. 3]. Відьомство в осмисленні вченого виступає як

сумбурний культурний досвід, що формувався на тлі невідкореного регламентами життя. Як і в контексті дослідження діяльності Метью Гопкінса та Джона Стерна – «мисливців на відьом», що діяли в 1645–1647 рр. у східних графствах Англії, так і в розробках з кримінальної історії, історії ментальності й загальному огляді історії відьомства, автор демонструє дотримання вищевказаного погляду на цей феномен. Так, наприклад, М. Гопкінс та Дж. Стерн виступають одночасно й як люди свого часу, й як каталізатори процесу, який обумовлювали різні фактори [див.: 45, с. 283].

Таким чином, на хвилі культурного повороту історіографічна традиція почала активно збагачуватися вивченням відьомства виходячи з різних позицій та матеріалів. Далі дамо характеристику деяким з них та окреслимо значення цих публікацій для нашого дослідження.

Бачення ранньомодерного відьомства в категоріях материнства є притаманним для праць декількох авторів, що вивчаються в представленій роботі. Розглядаючи в своєму дослідженні тему відьомства за німецькими судовими протоколами Ліндал Ропер (Lyndal Roper) дійшла висновку, що саме материнство слід вважати основною проблемою чаклунських справ в м. Аугсбург. Розвиваючи цю думку вчена називає заздрість «основною емоцією чаклунства» [див.: 61, с. 215]. Ігнорувати окреслену концепцію лише з огляду на її континентальне походження було б вкрай необачливо. Широка мозаїка ідей, що були сформульовані істориками в процесі різних регіональних досліджень, має стати в нагоді при тлумаченні семантики джерел. Аналогічні тези декларує дослідниця ранньомодерної Англії Дебора Вілліс (Deborah Willis) у монографії «Зле виховання: полювання на відьом та материнська влада в ранньомодерній Англії» (*Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*, 1995) [70]. Д. Вілліс реконструює наступні складові даного феномену: відьми як «неправильні» матері; жіночі конфлікти як важливий стрижень для звинувачень; жіноча скарга як метод рефлексії на акти наклепу тощо [див.: 70 с. 12–13; с. 35–37]. Таким чином, німецькі та англійські матеріали дали різним фахівцям підстави

для деконструкції уявлень про «полювання на відьом» як про полювання чоловіків на жінок. Дослідниці визначають ідентичність матері як ключову для ранньомодерних жінок, що за різних обставин може вибудовуватися в позитивному чи негативному ключі. Крім того, не спростовуючи патріархальні «правила гри» вчені демонструють більш складні реалії – наявність жіночого впливу та жіночого фактору. Гендерна ідентичність як складова культурного дискурсу відьомства вивчається в монографії Гайді Бреєр (Heidi Breuer) «Створення відьми: гендерна магія в середньовічній та ранньомодерній Англії» (Crafting the Witch: Gendering Magic in Medieval and Early Modern England, 2009) [34]. Це дослідження розглядає аспект ролей жінок та чоловіків в сюжетах «полювання на відьом», відштовхуючись від більш широкого питання про значення й механізми утвердження гендерних ролей загалом. Дослідниця намагалася, враховуючи політичний та культурний контекст створення текстів про легендарного короля Артура, прослідкувати генезу й трансформацію магії як концепції та набору характеристик. Хоча в рамках представленої кваліфікаційної роботи ми не плануємо вивчати чаклунство через призму таких джерел, ігнорувати додатковий погляд на обраний феномен не є доречним. Зокрема, дослідниця робить висновок, що може бути сприйнятий як універсальний: «Впродовж своєї академічної кар'єри я бачила, що особиста трансформація відбувається багатьма способами і одним із найпотужніших інструментів трансформації, незважаючи на всі проблеми, є дискурс. Дискурс допомагає будувати реальність: ми розповідаємо історії про наше минуле, сьогодення та наше майбутнє, і, зрештою, ці історії стають правдою» [34, с. 161]. Специфіка обраних Г. Бреєр джерел асоціює її роботу із згадуваною вище працею Д. Вілліс, в якій авторка проаналізувала реалізацію ідей про відьомство в п'єсах Шекспіра. Викладене вище демонструє, що культурний дискурс відьомства дуже багатогранний й тому потребує врахування не лише різних контекстуальних особливостей й типів джерел, а й підходів, парадигм та інтерпретацій, що наразі мають місце в історіографічній традиції.

Коректне залучення текстів художньо літератури до історичних пошуків з методологічної точки зору є дуже складним завданням. Можливістю ознайомитися із цим аспектом наукових пошуків є звернення до збірки есеїв «Пізня середньоанглійська література, матеріальність та культура: есеї на честь Джеймса М. Діна» (Later Middle English Literature, Materiality, and Culture: Essays in Honor of James M. Dean, 2018) під редакцією Бріана Гастле (Brian Gastle) та Еріак Келмена (Erick Kelemen) [32; 41]. Важливо пам'ятати, що для англійської історіографії поняття «пізнього середньовіччя» та «раннього модерну» не є тотожними як прийнято наразі в українській традиції історіописання. Тим не менше, не зважаючи на більш ранні хронологічні межі, ці невеликі огляди дозволяють враховувати питання, що постають в рамках нашої проблематики й, таким чином, розширювати потенціал власного культурного дискурсу. Наприклад, в рамках дослідження певних мовних особливостей Середньовіччя М. Амслер актуалізує питання про тотожність емоцій, що вкладаються в відповідні категорії й поняття людьми інших часопросторових й, відповідно, культурних площин. Чи слід шукати розбіжності вже на етапі презентації таких почуттів як любов, страх, роздратованість, відраза тощо або відмінності мають місце на психологічному та фізіологічному рівні, запитується авторка [32]. Принаймні, в процесі прочитання текстів інших культурних контекстів історіку потрібно безперервно пам'ятати про нетотожність категорій тексту його власним. Або інший приклад з есея Дж. М. Ганіма: «В англійських хроніках і політичних творах найбільш симптоматичною кризою цієї хаотичної епохи було повстання 1381 року. <...> Безлад – це буквально безлад у політичному тілі. Порушення призначеного соціального місця та позиції ставить під сумнів належність акторів до суспільства...» [41]. Далі, в процесі розгляду власної проблематики, ми пригадаємо цей погляд на безлад як на хаос всередині політичного тіла й більш виразно побачимо роль, яку відігравали сакральні уявлення в соціальному житті та розумінні політичних процесів.

Згадувана вище М. Гібсон у своїх публікаціях приділяє значну увагу джерелознавчому компоненту. З доволі об'ємного наукового доробку історикині ми обрали наступні публікації: «Прочитання чаклунства: історії ранніх англійських відьом» (Reading Witchcraft: Stories of early English witches, 1999) [47], Ранньомодерні відьми: випадки чаклунства в літературному доробку сучасників» (Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing, 2000) [46] та «Повторне відкриття чаклунства: відьми на початку Нового часу та в Новий час» (Rediscovering Renaissance Witchcraft: Witches in Early Modernity and Modernity, 2018) [48]. Важливо, що друга з перелічених публікацій є збіркою джерел й, отже, про неї мова піде в наступному підрозділі. Інші роботи вченої демонструють осмислення не лише феномену ранньомодерного чаклунства як такого, а й методів прочитання джерел з цієї проблематики. Деконструкція англійських памфлетів, що здійснюється, зокрема, в праці 1990 р., змушує відмовитися від уявлень про них як про логічні та правдиві звіти одного автора. В названій вище роботі 2018 р. ми бачимо аналіз літературному доробку (у тому числі й ранньомодерного), що покликаний сприяти поясненню особливостей розвитку теми чаклунства в сучасному культурному просторі.

Регіональні дослідження, нові точки зору, вивчення різних груп джерел – складові розвитку історіографії відьомства. Показовим прикладом усіх трьох позицій є колективна монографія «Ланкаширські відьми: історії та оповідання» (The Lancashire witches: Histories and stories, 2002) під редакцією Роберта Пула (Robert Poole), в якій зібрані «ракурси» осмислення полювання на відьом у графстві Ланкашир [33; 39; 58; 59; 60]. Політика монархів та місцеві реалії, сприйняття людьми різних форм чаклунства, зв'язок між соціально-економічним та релігійним контекстом, сучасна актуальність вивчення судів над відьмами тощо – унікальні та окремі теми, що висвітлюються авторами на тлі спільного сюжету. Наукове осмислення відьомства, що вибудовувалося впродовж останніх десятиліть, відзначається різноманітністю. Далі, з метою практичного підтвердження, зробимо огляд

праць, які демонструють цю багатовимірність історіографічного дискурсу та є актуальними в нашій роботі:

1) Вивчення феномену чоловічого чаклунства на прикладі колективної монографії «Чаклунство та мужність в ранньомодерній Європі» (Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe, 2009) під редакцією Елісон Роулендс (Alison Rowlands). Окремо нас цікавить розділ згадуваного вище М. Гескілла «Мужність та чаклунство в Англії XVII ст.» [43], в якому автор намагається встановити сутність й можливі причини нетипових для Англії судів над відьмами-чоловіками.

2) Дослідження уявлень про Диявола на прикладі монографій Натана Джонстона (Nathan Johnstone) «Диявол та демонізм в ранньомодерній Англії» (The Devil and Demonism in Early Modern England, 2006) [51] та Шарлотти-Роуз Міллар (Charlotte-Rose Millar) «Чаклунство, Диявол та емоції в ранньомодерній Англії» (Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern England, 2017) [56]. Важливість роботи Ш.-Р. Міллар для нас полягає у вдалій комбінації об'єкту та предмету дослідження. Об'єктом є англійські памфлети, які представлено 66 одиницями тексту, що дійшли до нашого часу. Таким чином, окрім цікавого тематичного синтезу уявлень про Диявола та пов'язаного із цим емоційного спектру, дослідження демонструє зразок роботи із памфлетною літературою та її інформаційним потенціалом. Детальніше про вивчення емоційної складової в дискурсі відомства скажемо в трохи далі. Праця Н. Джонстона демонструє звернення до інших питань в рамках, може здаватися, ідентичної теми. Автор розглядає демонізм не лише як частину дійсності ранньомодерних англійців, а й складову значних культурних та політичних процесів. Наприклад, демонізація опонентів (тобто ототожнення їхніх успіхів та мотивацій із протекцією Диявола) мала місце під час релігійного протистояння між протестантами та католиками та Англійської революції. Цікаво, що осмислення другого прикладу ми зустрічаємо, зокрема, в згадуваній вище праці М. Гаскілла. Як зауважувалося раніше, для М. Гаскілла М. Гопкінс та Дж. Стерн були каталізаторами процесу, що мав й інші рушійні сили й

передумови, окрім амбітності, харизматичності та переконаності декількох окремих людей. Отже, серед факторів, що зробили ці акти жорстокості можливими, був у тому числі і демонізм. Демонізм, описаний Н. Джонстоном та М. Гаскіллом, є культурною складовою політичної історії й, поряд з цим, частиною історії відьомства.

3) Інтерпретація емоційного забарвлення віри в відьом та судів над ними в колективній монографії «Емоції в історії чаклунства» (*Emotions in the History of Witchcraft*, 2017) під редакцією Лаури Кунін (Laura Kounine) та Майкла Остлінга (Michael Ostling) (далі в роботі ми звертатимемось до розділів Елізабет Кент (Elizabeth Kent) [52] та згадуваної вище Ш.-Р. Міллар [55], в яких розглядаються англійські матеріали). Зокрема, Е. Кент актуалізує цікаву версію відьомства як тиранії – головного продукту чоловічого зла. Вчена апелює до складової політичної історії – англійського абсолютизму й акцентує увагу на важливості врахування цього контексту. Страх перед соціальним безладом й конструювання на цьому тлі образу тирана (що не відповідає сучасному наповненню) розглядається вченою не лише як складова проблематики відьомства, а й уявлень про гендерну ідентичність. Інша монографія – «Чаклунство, полювання на відьом та політика в ранньомодерній Англії» (*Witchcraft, Witch-Hunting, and Politics in Early Modern England*, 2015) авторства Пітера Елмера (Peter Elmer) присвячена фактично цьому ж аспекту – страху щодо цілісності політичного тіла [40]. Отже, як ми бачимо, різні наукові розробки з проблематики історії відьомства демонструють різні сторони вивчення цього феномену, що, звичайно, існують у перетині.

4) Визначення судових механізмів реалізації звинувачень та можливостей довести причетність людини до злочину чаклунства відбувається в рамках праці Орни Алягони Дарр (Orna Alyagon Darr) «Ознаки абсолютної відьми: доказові дилеми в ранньомодерній Англії» (*Marks of an Absolute Witch: Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, 2011) [36]. Дослідниця зауважує, що закони проти чаклунів лише визначали заборонені дії, проте не надавали інструкцій щодо доказів вини [36, див.: с. 31]. Таким

чином, постає питання про обставини, які в кожному окремому випадку могли визначити, наприклад, чи годувала відьма своїх демонів й, відповідно, чи є вона відьмою. Дряпання шкіри відьми, пошук спеціальних позначок на тілі, іспит плаванням тощо – офіційні та народні, дозволені та заборонені методи, що мали місце в теорії та практиці «полювання на відьом». Відповідно, до аналітичної частини представленої роботи ми звертатимемось в наступних розділах, коли будемо розбирати обрані джерела. Аналогічні тематичні акценти знаходимо в збірці есеїв «Надзвичайне та повсякденне в ранньомодерній Англії: есеї на честь Бернарда Каппа» (The Extraordinary and the Everyday in Early Modern England: Essays in Celebration of the work of Bernard Capp, 2010) під редакцією Анджели МакШейн (Angela McShane) та Гартін Вокер (Garthine Walker) в розділі Г. Вокера [69].

5) Роздуми про англійські уявлення про магію без взаємозв'язку із сходами над відьмами, що знаходимо в названій вище збірці есеїв у розділах Пітера Маршалла (Peter Marshall) [54] та Даррена Олдріджа (Darren Oldridge) [57]. Перший автор пише про віру в фей, що в випадку Шотландії мали підтверджений вплив на судові процеси проти відьом, а в випадку Англії – ні. Другий з дослідників демонструє яскравий приклад трансформації фольклорного персонажа матері Шиптон (Mother Shipton), що втілила популярні уявлення сучасників про Диявола. Проведене дослідження дозволило Д. Олдріджу дійти висновку, що англійці XVII ст. цілком могли поєднувати власну релігійну ідентичність із задоволенням від прочитання дивовижних казок про Диявола [див.: 57, с. 222]. Повертаючись до теми П. Маршалла слід зауважити, що аналогічні питання ми зустрічаємо в третій частині роботи Рональда Гаттона (Ronald Hutton) «Відьма: історія страху від давніх часів до сьогодення» (The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present, 2017) [50]. Дана праця є спробою узагальнити історію чаклунства не зосереджуючись виключно на ранньомодерному періоді. Як ми побачили з останнього розділу монографії, автор демонструє можливість говорити про

відьом початку Нового часу у симфонії з іншими магічними віруваннями, зокрема, вірою в фей.

Окрім перелічених вище різних оптик й кутів вивчення проблематики відьомства можна назвати й зразки довідникової літератури – «Енциклопедію відьомства» (2006) під редакцією Річарда М. Голдена (Richard M. Golden) [65] та важливу для свого часу «Енциклопедію чаклунства та демонології» (The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology, 1959), автором якої є Росселл Гоуп Роббінс (Rossell Hope Robbins) [10]. Перелічені довідникові видання є актуальними та важливими для нашого дослідження, адже надають можливість уточнити значення термінів та понять, що є притаманними для обраної проблематики. До першої ми звернемося задля розширення інтерпретаційних можливостей джерел, а до другої – аби розглянути конкретний законодавчий акт.

Історіографічний доробок з царини європейського чаклунства загалом та англійського зокрема аж ніяк не вичерпується публікаціями, що характеризувалися в цьому підрозділі. Проте, нашою метою було визначити стан розробки обраної наукової проблеми й обґрунтувати власну вибірковість й дослідницькі можливості. Як ми побачили вище, за останні 30 років з'явилося багато спроб інтерпретації ранньомодерного чаклунства й дослідження його з багатьох позицій – як культурного феномену, політичної реакції, соціальних процесів різних рівнів тощо. До описаного вище справедливо було б додати методологічні уроки Карло Гінзбурга [49], зразки регіонального дослідження Джонатана Дюрранта (Jonathan Durrant) [38], дослідження іконографії Чарльза Зіки (Charles Zika) [72; 73] тощо. В процесі систематизації історіографічного доробку й спроб визначити окремі тематичні блоки ми усвідомили (й показали це в тексті), що праці з різними акцентами перетинають ідентичні підтеми й, таким чином, доповнюють знання з дотичних тем. Наразі ми маємо унікальну дослідницьку можливість – прочитати джерела із урахуванням багатого поля інтерпретацій та припущень. В жодній із перелічених вище публікацій ми не зустріли тезу про те, що

ранньомодерні відьми – це просто. Ймовірно, по той бік закріпленої догматами та законами релігійності, в площині девіантної ідентичності, знайдеться місце відьомству як синтезу багатьох обставин, факторів та характеристик. В наступному підрозділі ми, як і обіцяли вище, поговоримо про джерела – площини пошуку означеного синтезу.

1.2. Огляд й обґрунтування джерельної бази дослідження. Як ми побачили вище, наукові пошуки охопили багато аспектів теми ранньомодерного чаклунства й продемонстрували її комплексність. Такі результати стали можливими завдяки вивченню різних типів джерел відповідно до актуального методологічного інструментарію. Вище ми наголошували на тому, що саме різноманіття поглядів на відьомство відкриває перед нами можливість поглянути на тексти із урахуванням багатьох інтерпретацій та оцінити можливість їхнього синтезу. Проте, коло джерел, що залучається до наукової розробки має бути обмежено й чітко регламентовано методами роботи з ними.

До текстів, що вивчаються спеціалістами з історії відьомства слід віднести: судові записи, законодавчі акти, памфлетну літературу, трактати вчених – богословів, юристів, лікарів тощо, матеріали листування, щоденники, п'єси тощо. Іншою важливою групою джерел є візуальні матеріали до яких належать гравюри (ксилографії та естампи), що публікувалися в популярних виданнях. Отже, зважаючи на контекст, доступність джерел та специфіку роботи із ними, маємо пояснити заявлену вище вибірковість.

Хоча порівняння судів над відьмами в Англії із такими процесами на Континенті не є коректним (бо Континент не презентує певну єдину особливість), деякі зауваження щодо виключності англійського контексту слід зробити далі. По-перше, за умовними підрахунками академічної спільноти (можливість здійснення точного статистичного підрахунку не є перевагою даної проблематики в її хронологічному вимірі) із близько 40 000 випадків страт відьом в Європі на Англію припадає не більше 500 прикладів. По-друге, в Англії дослідники констатують лише одну хвилю масового захоплення

відьмами, що в нетривалий проміжок часу спричинило реалізацію більше сотні смертних вироків. По-третє, навіть цей виключний приклад відноситься до виключного періоду в історії Англії – часів Громадянської війни [див.: Ланкашир, с. 3]. Отже, хаотичність місцевих судів над відьмами, безсумнівно, є достатнім підтвердженням актуальності даної проблематики в культурному дискурсі пуританської Англії. Тим не менше, в джерелознавчому контексті постає питання про кількісні характеристики та інформаційний потенціал судових записів, що створювалися за таких обставин. Дж. Шарп констатує втрату значної частини судової документації в різних графствах Англії за добу правління Єлизавети та Стюартів. Крім того, значна частка виправдувальних вироків є аргументом на користь поширеності справ, що з огляду на відсутність доказів не було доведено до кінця [див.: 67]. Отже, відсутність регламенту щодо обов'язкового збереження документів усіх коли-небудь розпочатих судових процесів значно обмежує інформаційний потенціал цього виду джерел. Крім того, враховуючи мету запропонованої кваліфікаційної роботи, змістове наповнення судової документації має значну ваду. Послугуючись словами Кірстен Барделл (Kirsteen M. Bardell) визначимо цей недолік наступним чином: «Записи судів над чаклунами розкривають багато про вірування, що були поширені в ранньомодерному суспільстві та способи, якими люди розуміли свій світ, але зосередження виключно на зловмисному чаклунстві дає вузьку та викривлену картину. Необхідно розглянути ширші рамки народної релігії та магії, аби зрозуміти контекст, у якому діяли вірування в чаклунство» [33, с. 107]. Відповідно, якщо ми хочемо визначити ідеї та концепції, що склали культурний дискурс відьомства, маємо звернутися до памфлетів – джерел, що поєднують знання про суди над відьмами із авторською реакцією на них.

В науковій літературі має місце спостереження, що памфлети, які друкувалися до 1590-х рр. набагато більше пов'язані зі змістом судових протоколів. Пізніше, на думку вчених, ця специфіка поступається більшій частці авторського переказу [див.: 55, с. 177]. В цей час значно розширюється

контингент авторів, в якому знаходиться місце для представників заможних родин, суддів, лікарів тощо, більшість з яких вирішили залишитися анонімними. Крім того, змінюється характер побудови публікацій про чаклунство. Саме в рамках таких змін відтворення судових документів поступається переказу обраних подій [див.: 47, с. 108–109]. Прочитання памфлетів й, відповідно, інтерпретація уявлень авторів про суди над відьмами має базуватись на знанні про юридичні механізми [див.: 47, с. 42]. Тому в наступному розділі ми зробимо декілька контекстуальних зауважень щодо правового аспекту.

Ш.-Р. Міллар оцінює брошури як один з найбільш важливих видів джерел для вивчення англійського чаклунства. Вчена зауважує, що ці тексти аж ніяк не можна сприймати як задокументовану «історичну правду», проте й нехтувати їхнім інформаційним потенціалом з огляду на суб'єктивність суджень авторів також не слід. На думку істориків суб'єктивні судження в даному випадку мають свою вагомість, адже проливають світло на змісти, що існували в культурному дискурсі ранньомодерної Англії. Концепція чаклунства, уявлення про угоду з Дияволом та його стосунки з відьмою, обставини за яких людина йшла на це служіння й емоції, які вона, на думку автора тексту, мала б відчувати – з одного боку, не більше ніж фантазії та судження однієї людини, а з іншого – образи відьомства й складові його генези та видозмін [див.: 55, с. 175]. Коли ми читаємо джерела, слід пам'ятати, що реконструкції вимагає не «історична дійсність», а змісти, якими наповнювали чаклунство люди, що створювали його [див: 47, с. 13]. М. Гібсон наголошує, що впорядкованість загальної ситуації, яка іноді може вбачатись у змісті памфлетів, не має бути підґрунтям для висновків щодо впорядкованості реальності. Автори текстів прагнули систематизувати хаотичну інформацію до якої мали доступ. Відповідно, кінцевий продукт –присвячені чаклунству памфлети, на думку М. Гібсон «часто викликають більше запитань ніж відповідей, починають здаватися незв'язною, зібраною в більш-менш випадковому порядку сумішшю функціональних версій і авторських

висновків, натягнутих відповідно до форми, що є придатною для продажу» [47, с. 42]. Зміст памфлету про чаклунство міг бути для читачів моральною настановою, новинами чи історією [див.: 47, с. 48]. М. Гібсон зауважує, що попри загальну тотожність деяких історій, що викладено в різних памфлетах, може бути багато варіацій трактувань кожного коректного оповідання [див.: 47 с. 92]. Робота з будь-якими джерелами вимагає врахування попередньо встановленого контексту. Відповідно, незнання причин створення конкретних брошур, що є повсякчасною проблемою цього типу джерел, значно обмежує потенціал дослідника обґрунтовано інтерпретувати їхній зміст [див.: 47, с. 110].

Отже, перелічені вище особливості памфлетів підштовхують відмовитися від них як від історичних джерел. Хаотичні перекази напіввигаданих сюжетів анонімними авторами, що публікувалися за невстановлених причин – вкрай сумнівне підґрунтя для історичних реконструкцій. Тим не менше, як зауважувалося вище, навіть зразки фольклору (з якими ми в жодному разі не ототожнюємо памфлети), можуть стати в нагоді, якщо задавати джерелами питання, на які вони в змозі відповісти. Крім того, памфлети періоду до 1590-х рр., при порівнянні їхньої інформації із даними судових протоколів, продемонстрували високий рівень співпадіння [див.: 36, с. 13–14]. І хоча ми дійсно не завжди маємо достатньо інформації для диференційованого аналізу, що дозволив би відділити вигадку автора від сюжету, до якого він звертався, памфлети залишаються «скарбничкою» усвідомлених й неусвідомлених змістів. Як зауважує О. А. Дарр: «Соціальний ландшафт не обов'язково вимальовується точним відображенням реальності, але його можна реконструювати на основі стереотипів, що представлені в памфлетах. Фактично, оманливі та вигадані звіти також відображають ідеї та інтереси...» [36, с. 14].

Враховуючи перелічені вище характеристики памфлетів як історичних джерел, в рамках представленої кваліфікаційної роботи ми відвели їм роль основних. Нас цікавить семантика текстів та її зіставлення з розлогим

дискурсом дослідницьких концепцій та контекстом доби. Таким чином, в наступному розділі ми звернемося до 16 памфлетів, що були опубліковані М. Гібсон у 2000 р. в згадуваній вище роботі «Ранньомодерні відьми: випадки чаклунства в літературному доробку сучасників». Враховуючи перелічені вище «пастки», вкрай важливо, що до кожного джерела дослідниця додає вступне слово. Таким чином, ми маємо можливість ознайомитися із деякими контекстуальними аспектами представлених текстів й залишаємося вільними в розробці наукової інтерпретації. Структура другого розділу нашого дослідження обумовлена описаною вище різницею, що констатується вченими між памфлетними матеріалами, опублікованими до та після 1590 р.

Інтелектуальна література з теми відьомства, звичайно, є важливою складовою джерельної бази обраної проблематики. Комплекс таких текстів є надзвичайно об'ємним й включає роботи лікарів (Джон Котт (John Cotta)), політичних практиків (Реджинальд Скотт (Reginald Scot)) та теоретиків (Роберт Філмер (Robert Filmer)), людей, що мали богословську освіту й таких, що вважали свій практичний досвід достатнім для формування відповідних знань. З широкого спектру джерел такого типу ми обрали тексти теологів Генрі Голланда (Henry Holland) [11], Александра Робертса (Alexander Roberts) [15], Річарда Бернарда (Richard Bernard) [6] та згадуваних вище сумнозвісних «мисливців на відьом» М. Гопкінса та Дж. Стерна. Цей вибір обумовлено обмеженнями щодо обсягу представленої роботи та необхідність здійснювати коректне узгодження цих допоміжних джерел та окреслених вище основних. Залучення до роботи джерел та одиниць історіографії має відбуватися відповідно до певних обмежень, ключовим з яких ми вважаємо вимогу не втратити розуміння рамок обраної проблематики й, відповідно, не загубити серед широкого спектру «голосів» обраний предмет дослідження. Більш детально про узгодження «голосів» описаних вище джерел мова піде в наступних розділах. Наразі лише зауважимо, що ідеї, які декларуються в трактатах, іноді будуть співпадати, а іноді ні. Ми маємо бути готові узгоджувати тези із персоналіями та обставинами, розуміти впливи

індивідуального та загального й, за можливості, не намагатися почути симфонію голосів різних авторів одного культурного простору.

Законодавчі документи, звичайно, також мають бути включені до представленою дослідження. П'ять біллів – 1542 р., 1547 р., 1562 р., 1604 р. та 1736 р. актуалізують проблему чаклунства в Королівстві на законодавчому рівні та регламентують його правовий статус [71]. Значення цих текстів для даної кваліфікаційної роботи полягає, в першу чергу, в їхній контекстуальній ролі. Тому, аби мати якомога більш якісні умови для роботи із основними джерелами, ми, здебільшого, спиратимемось на судження інших дослідників щодо цих законодавчих документів.

В минулому підрозділі ми наводили приклади досліджень феномену англійського відьомства, в яких об'єктами є п'єси, зразки фольклору та інші зразки художньої презентації уявлень про відьомство. Поряд з цим, праці Г. Бреєр, Д. Вілліс та М. Гібсон показали, що такі джерела не слід використовувати як ілюстрації до концепцій, що вибудовувались на основі інших матеріалів. Аналогічною є ситуація із візуальними матеріалами. Іконографія як спеціальна історична дисципліна вимагає володіння відповідним інструментарієм, що дозволяє фахівцю диференціювати й коректно інтерпретувати семантику зображень. Прикладами можуть слугувати роботи коротко згадуваного вище Ч. Зіки, що присвятив принаймні дві свої праці виключно аналізу ксилографій (у тому числі й тих, що стосуються ранньомодерних відьом). За умови обрання ксилографій об'єктом нашого дослідження ми б мали продемонструвати дещо інший огляд історіографії. Новий перелік мав би містити праці з методології роботи з ранньомодерною іконографією (з цієї теми чи з дотичних), зразки різних підходів тощо. Проте зміст минулого підрозділу свідчить, що ми підготували підґрунтя для роботи саме зі зразками писемної традиції.

Отже, в процесі вибору джерел ми зважали на досвід академічної спільноти, доступ до текстів та мету представленої кваліфікаційної роботи. Обрані матеріали відповідають переліченим критеріям та є доречною

площиною для пошуку суджень про ранньомодерне відьомство, якими рясніє англомовна історіографія.

На завершення хочемо зазначити, що представлений огляд наукових праць та історичних джерел мав на меті показати загальну систему координат й вектори можливостей, в рамках яких вибудовується дане дослідження. Широкий спектр поглядів, як зауважувалося вище, використовуватиметься в ролі можливих призм сприйняття та потенційних моделей інтерпретації. Відьма як антимати, тиран, ворог усього християнського світу, збіднілий сусід, заздрісний знайомий, мудра людина, демонічний адепт королівської влади, нездольна жінка тощо – образи багатьох історичних реконструкцій, що, на нашу думку, варто узгодити як елементи спільного культурного простору. Далі в площині обраних джерел простежимо ці точки перетину й спробуємо зануритися в механізми творення проблематики відьомства сучасниками.

РОЗДІЛ 2. СУДОВА ЗВІТНІСТЬ МОВОЮ ПАМФЛЕТИСТІВ

В представленому розділі кваліфікаційної роботи розглядатимуться памфлетні матеріали, що присвячено чаклунству в ранньомодерній Англії. Описана вище різниця між памфлетними матеріалами, що публікувалися до 1590-х рр. та починаючи з цього хронологічного відрізка, визначила структурну специфіку нашого дослідження. Відповідно, в рамках даного розділу буде розглянуто оптику віддзеркалення судової звітності в літературному доробку популярного друку Англії цього періоду. Джерельному аналізу передуватиме огляд правового контексту, що слугуватиме підґрунтям застосування критичного методу в роботі з джерелами, які склалися на основі судової документації.

2.1. Контекст: правові рамки «злочину без злочинців». Згадуваний в минулому розділі британський історик М. Гаскілл розглядає феномен чаклунства як комплекс практичних відповідей на світоглядні проблеми його акторів [див: 42, с. 28]. Вісім памфлетів другої половини XVI ст., до огляду яких ми перейдемо в наступному підрозділі, не є надійними в сенсі відображення юридичної процедури. Тим не менше, обрані тексти ґрунтуються на судових записах й відображають комунікацію між людьми, якою її могли уявляти сучасники. Не маючи доступу до оригінальних судових записів, ми навряд чи можемо розраховувати на успішну сепарацію авторських ідей від сюжету судового процесу, що описується. Тому, розглянемо академічні зауваження щодо умов, в яких тексти було створено, й надалі сприйматимемо голоси памфлетистів як елементи певного культурного дискурсу.

Почати контекстуальні пояснення слід із категорій, що фігурують в назві даної кваліфікаційної роботи – «відьми» та «пуритани». Хоча згідно академічних принципів написання дослідницької роботи ми маємо

здійснювати апеляцію до конкретних й визначених категорій, в випадку першої це зробити неможливо. Річ у тім, що конкретизація змісту, який ми вкладаємо в поняття «відьма» не може відбутися на початку роботи, адже фактично є одним з її дослідницьких завдань. Зауваження, що робитимуться впродовж всього дослідження, наповнюватимуть цю категорію тим виключним культурним змістом, який дозволить на етапі висновків показати набір характеристик відьомства в обраному часопросторовому вимірі. Відповідно твердженню М. Гібсон, відьмою є людина, що визначалася своєю спільнотою як така [див: 47, с. 4–5]. Отже, впродовж представленої кваліфікаційної роботи ми маємо визначити комбінацію образів й характеристик відьом, що продукувалися їхньою спільнотою.

Термін пуритани характеризується Пітером Елмером як «своєрідне історичне мінне поле». Враховуючи широкий спектр дискусій, що наявні в історіографії та не вважаючи доцільним в рамках дослідження з історії ранньомодерного англійського чаклунства детально описувати основні їхні позиції, автор пропонує характеризувати пуританство як мінливу силу в англійському релігійному житті, адепти якої були орієнтовані на подальше реформування та очищення Церкви зсередини. З цього виходить культурний, соціальний та політичний консерватизм більшості пуритан, що прагнули до порядку, ієрархії та вважали необхідним збереження єдиної церкви, що спонсорувалася би державою [див.: 40, с. 4]. П. Елмер зауважує, що англіканська та пуританська релігійні ідентичності в це час були доволі мінливими й коло їхніх носіїв не можна вважати стабільним. Люди, до яких ми прагнемо застосувати одну з цих характеристик, часто змінювали свою думку та лояльність [див.: 40, с. 34].

Далі вважаємо доцільним розглянути юридичні умови та судові механізми, в рамках яких світська влада Англії регламентувала судові процеси над чаклунами. В минулому розділі ми вказували на те, що з проблематики відьомства в Англії загалом було прийнято п'ять законів:

1) Білль 1542 р. (за Генрі VIII), що кваліфікував чаклунство як кримінальний злочин, що має каратися смертю. В документі не згадується концепція угоди з Дияволом, проте перераховуються конкретні дії, що кваліфікуються як чаклунство. Серед них: використання духів для пошуку скарбів, загублених речей, провокації людини до забороненого кохання, нанесення фізичної шкоди людям та їхньому майну, виготовлення речей (келиків, мечей, каблучок тощо) та зображень (чоловіків, жінок, дітей, ангелів чи демонів, звірів чи птахів) для проведення магічних ритуалів [10, с. 243–244].

2) Білль 1547 р. (за Едварда VI), що скасовував дію попереднього закону [71].

3) Білль 1562 р. (за правління Єлизавети I), що відновив дію закону 1542 р. Дж. Шарп відзначає, що саме цей документ вивів шкідливе чаклунства з-під контролю церковних судів, які все ж продовжували розглядати випадки місцевих віщунів (так званих «мудрих» чи «хитрих» людей) та проводити моралізаторську роботу [див.: 67]. Цей закон передбачав ув'язнення продовж року для осіб, що чаклунським чином нанесли фізичну шкоду іншій людині, але не вбили її. Так само мало були й щодо пошкодження майна. Проте, ув'язнення в таких випадках могло застосовуватися лише якщо мова йшла про злочин, що скоєно вперше, а надалі мала бути встановлена смертна кара [див.: 56, с. 3–4].

4) Білль 1604 р. (за правління Джеймса I), що суттєво доповнив попередній закон, який розглядав злочин чаклунства лише в рамках категорії «maleficia» – шкідливої магії. До ухвалення в 1604 р. нового закону проти чаклунів, суди вимагали матеріальних доказів відьомського злочину, якими могли бути вбивство, поранення, хвороби, втрата врожаю, мор худоби тощо. Закон 1604 р. включив до переліку незаконних дій, за які людина має нести кримінальну відповідальність, виклик демонів-помічників (фамільярів), їхнє годування та утримання [див: 59, с. 28]. Таким чином, було значно розширено можливості доказової бази. Позначки на тілі звинуваченої, що кваліфікувалися оглядачами як місце, з якого відьма готувала своїх демонічних тваринок,

виконували роль аргументу на користь її вини [див.: 69, с. 113–114]. Може здаватися, що ці законодавчі зміни мали б сприяти збільшенню кількості відповідних справ, проте, дослідники не відзначають такої тенденції [див.: 56, с. 4] Стівен Памфрі (Stephen Pumfrey) зазначає, що для Джеймса I було характерним намагання балансувати між протестантами та католиками, що відобразилося в чаклунських справах, де судді помірковано ставилися до звичайних католиків, проте виявляли войовничість проти осередків активістів [див.: 59, с. 31].

5) Білль 1736 р. (за Георга II), відповідно до якого чаклунство припиняло бути кримінальним злочином. Проте, цей закон передбачав стягнення штрафу чи ув'язнення осіб, що імітували чаклунство й, таким чином, вводили людей в оману [71]. Отже, Білль 1736 р. утвердив трансформацію юридичного статусу чаклунства від кримінального злочину до профанації шахраїв.

Відповідно до законів 1563 та 1604 рр. справи відьом могли розглядати на судових сесіях, що скликалися чотири рази на рік окремо в кожному графстві. Такі засідання очолювалися мировими судьями, посади яких займали представники місцевої знаті, що часто могли не мати юридичної освіти. Крім того, звинувачення в чаклунстві могли розглядатися в місцевих судах, які інколи мали право доправляти звинувачених до в'язниці. Дж. Шарп зазначає, що більшість справ по звинуваченню в шкідливій магії в Англії розглядалися судом присяжних. Дуже важливим зауваженням щодо особливостей англійської правової системи є констатація заборони використання тортур [67]. Протилежним прикладом з континенту може бути Кароліна – кримінальний кодекс Карла V (1532), що діяв на території Священної Римської імперії й дозволяв застосування тортур [27]. В Священній Римській імперії дослідники констатують набагато більш активну динаміку полювання на відьом, ніж у Англії. Виходячи з проблеми джерельної бази вкрай складно апелювати до статистичних даних, проте умовні цифри є наступними: 40–60 тис. страт в Європі, з яких 20-25 тис. на території

Священної Римської імперії й до 500 випадків у Англії [див.: 68, с. 120; 66, с. 3].

Робота з німецькими судовими протоколами продемонструвала нам, що застосування тортур могло стати переломним моментом, адже саме тоді звинувачені починали «зізнаватися». Так, наприклад, в справі Анни Ролеффес (на прізвисько Темпл Аннеке), що розглядалася Генеральним судом міста Брауншвейг у 1663 р, звинувачена почала «зізнаватися в скоєних злочинах» після першою допиту із застосуванням тортур. Крім того, на прикладі її справи ми побачили поширену на той час модель допиту, відповідно до якої звинуваченій в уста вкладалися слова того, хто проводив допит [див.: 28, с. 108–109; 29, с. 33]. Слід визнати, в англійському праві було місце для катувань. Проте, спеціальні дозволи на використання тортур видавалися королем чи Таємною радою й, як правило, щодо справ, у яких розглядалися злочини проти держави. О. А. Дарр висловлюється скептично щодо актуальності цих виключень щодо відьом [див.: 36, с. 9].

Позитивною специфікою англійських судів, що також сприяла мінімізації страт по звинуваченню в чаклунстві, був низький рівень урахування місцевих пліток. Судові справи розглядалися присяжними, що не були частиною середовища, в якому провокувалися ті чи інші чвари – основа для звинувачень в чаклунстві [див.: 67]. Станом на кінець XVI ст. фіксується монополія суду присяжних на розгляд справ, що мали потенціал завершитися смертною карою [див.: 64, с. 33].

М. Гібсон звертає увагу, що образ судів присяжних, який вимальовується з тексту популярних памфлетів, не відображає дійсний формат їхньої роботи. Насправді, присяжні далеко не завжди мали можливість індивідуально вивчати справу кожної відьми. Перенавантаження суддів унеможлиблювало запам'ятовування фактів кожної справи, адже до одного розгляду було задіяно близько 6-7 звинувачених й, не обов'язково, щоб усі вони звинувачувалися саме в відьомстві. Суд присяжних без зволікань мав розглянути конкретну справу за усними свідченнями та оголошеними

записами попереднього розслідування й збирався для того, щоб винести вирок щодо декількох різних справ. Крім того, вироки цих різних людей оголошувалися одночасно. Але, читаючи брошури, ми піддаємося ілюзії прискіпливості присяжних до кожного окремого випадку, що насправді є результатом творчої роботи автора [див.: 47 с. 55; 46, с. 3–4].

Від моменту затримання й до приїзду судів та скликання присяжних звинувачені тривалий час могли перебувати у в'язниці. Смерть від хвороб, що розвивалися в людей під час перебування в ув'язненні (лихоманка, дизентерія тощо) була поширеним явищем. Якість харчування в в'язниці залежала від місцевого бюджету та рівня приватної благодійності. Зазвичай в'язні, що не мали друзів, які б могли опікуватися ними, голодували. Умови ув'язнення значною мірою залежали від особистості тюремника, який заробляв на життя гонорарами. Мали місце чисельні випадки, коли тюремники жорстоко ставилися до ув'язнених, змушували їх сплачувати гонорари та, наприклад, керували нелегальними пивними на території в'язниці [див.: 67, с. 47].

Світська правова система, що розглядала чаклунство як кримінальний злочин, в якості найсуворішого покарання визначала повішання [див.: 69, с. 105]. Кримінальний кодекс Карла V, що формально діяв на території Священної Римської імперії також включав до свого переліку відьомство. Проте, як вже зауважувалося вище, на німецьких землях дослідниками фіксується набагато більш активна практика судів над відьмами, що завершувалися стратою. В Священній Римській імперії щодо відьом зазвичай застосовували один з двох методів страти – спалення та втоплення. Проте, спалення часто замінювали на відрубання голови мечем із подальшим спаленням тіла, що розглядалося судом як акт милосердя. Вогонь мав важливе сакральне значення й момент спалення інтерпретувався як акт очищення відьми від її гріха – зради Бога та служіння Сатані [див.: 73, с. 195–196; 62]. Англія не наслідувала такі практики, хоча теж передбачала смертну кару за використання фамільярів (демонів-помічників) й шкідливу магію.

Гартін Вокер (Garthine Walker), розглядаючи відьомство як один з багатьох актуальних злочинів ранньомодерної Англії, зауважує, що низький рівень обвинувальних вироків та страт є загальною характеристикою так званих «таємних злочинів». В «таємних злочинів», зазвичай, не було свідків й вони розглядалися в суспільстві як особливо жахливі, а, отже, такі, що мають каратися смертю. Поряд з цим, найскладніше було довести саме такі злочини [див.: 69, с. 120]. О. А. Дарр також зазначає, що низькі показники засуджень та страт є актуальною характеристикою не тільки для чаклунства, а й для інших кримінальних злочинів. Відповідно статистиці, що декларує вчена, в Англії часів правління Єлизавети I за тяжкі злочини було страчено близько 25% від загальної кількості звинувачених [див.: 36, с. 1–2]. Історикиня зазначає, що обережність суду та занепокоєння щодо помилкового засудження невинної людини були характерними не лише для чаклунства [див.: 36, с. 5]. В багатьох випадках судові процеси над звинуваченими в відьомстві призупинялися чи відкладалися [див.: 36, с. 1].

Система доказового права не існувала в Англії до середини XVI ст. Певний кейс правил доведення злочинів було сформовано ближче до середини XVIII ст. Специфіка відьомства як така створює проблему доказової бази, а існуючи в зазначеному контексті, звичайно, ще більше загострює її. Проблемою правового контексту відьомства О. А. Дарр називає також множинність поглядів на зміст цього злочину й, відповідно, потенційну доказову базу [див.: 36, с. 10]. В описаних вище правових документах перераховувалися заборонені дії (використання фамільярів та шкідлива магія), але не пояснювалося як викрити такі дії. Правову ситуацію ускладнювала дискусія, що точилася серед демонологів щодо реальності зустрічей із Дияволом. Відповідно, злочин, ядро якого було створено на рівні духовного досвіду, надзвичайно складно засвідчити в межах фізичної дійсності [див.: 36, с. 5]. Методи виявлення, а відповідно й доказу відьомства обговорювалися в рамках дискусій, де лунали голоси юридичних й духовних практиків та теоретиків, лікарів, сільських мешканців тощо [див.: 36, с. 7–8].

Загальну динаміку судів над відьмами Дж. Шарп демонструє наступним чином: зростання кількості звинувачень до 1560-х рр.; пік у 1580-х рр., що тривав до 1590-х рр.; різке скорочення на початку XVII ст.; новий пік між 1640-ми та 1650-ми рр., особливе значення в рамках якого відіграла активність М. Гопкінса та Дж. Стерна – самопроголошених мисливців на відьом; з 1660-х рр. – повернення до стану як на початку століття [див.: 67]. Поряд з цим, дослідник зауважує, що динаміка судових справ не демонструє загальну ситуацію реалізації тих чи інших практик, що кваліфікувалися законом як заборонені. Судова статистика показує зміни в методах контролю, системі законодавства та епізодах його виконання, проте не свідчить про зміни на рівні кримінальної ситуації [див.: 64, с. 61]. Іншим важливим зауваженням, що актуалізується в роботі Дж. Шарпа, є теза про те, що кримінальна історія складається на основі знань про розкриті злочини [див.: 64, с. 21]. Отже, юридична документація, памфлети та трактати є рефлексією на зафіксовані девіації (у тому числі ті, що існували виключно в рамках уяви автора).

Занепад чаклунства ближче до початку XVIII ст. пов'язується дослідниками із занепадом судового механізму переслідування відьом. Тим не менше, чаклунство як актуальна складова культурного дискурсу існуватиме значно довше, ніж правового. Юристи могли продовжувати вірити в чаклунство, але скептично ставитися до можливостей довести скоєння відповідного злочину [див.: 42, с. 118–119]. Істина все частіше вимагала конкретних й визначених доказів, які, в випадку відьомства, поступово сприймалися як все менш вичерпні. Таким чином, в XVIII ст. відбувся занепад чаклунства як правової реальності, але в площині інтелектуальної історії ця проблематика залишатиметься актуальною й надалі [див.: 42, с. 309].

М. Гаскілл оцінює кількісні наслідки відьомської істерії, що розпалювалася М. Гопкінсом та Дж. Стерном як п'яту частину від загальної кількості страт, що відбулися в Англії на початку Нового часу. На думку вченого «мисливці на відьом» скористалися зривом роботи присяжних під час Громадянської війни й цей епізод відьомської історії слід розглядати як

виключне для Англії явище. Проте, навіть в цей нетиповий період, скептицизм щодо доказів, якими послуговувалися Дж. Стерн та М. Гопкінс, мав місце [див.: 44, с. 83]. Пізніше саме зміцнення скептицизму щодо реалізованого «мисливцями» й посилення критики на їхню адресу й стало своєрідним «контраргументом» чаклунству [див.: 45, с. 277].

Заборона чого-небудь на законодавчому рівні не унеможливило відповідні практики. Відповідно, в середовищі ранньомодерних англійців, які щиро вірили в існування відьом, інколи асоціювали з відьмами власні життєві негаразди та зіштовхувалися з проблемою доказів, мали місце певні практики виявлення чаклунів, що заборонялися законом. Найпопулярнішими з них було плавання та дряпання шкіри відьми [див.: 36, с. 9]. Детальніше про це мова піде в наступному підрозділі.

О. А. Дарр підкреслює цікавий аспект залучення ідеї фамільярів до судових процесів. Реальні тварини ніколи не приводилися до зали суду в якості доказу. Свідчення людей, що ніби бачили цих демонічних істот враховувалася, адже це могло вписуватися в рамки пануючої демонологічної концепції. На думку дослідниці, якщо б до зали суду потрапили живі істоти, створені Дияволом, це б поставило його, за рівнем могутності, на одну ланку із Богом, що було неприпустимо для християнської спільноти [див.: 36, с. 144].

Пошук міток на тілі жінки, яку звинувачували в відьомстві, здійснювала, звичайно, група з 2-3 жінок, аналогічна тій, що залучалася до виявлення вагітності. Згідно поширених уявлень, з цієї таємної мітки відьма годувала своїх демонічних помічників. Перше офіційне свідчення про відповідну групу жінок – «журі матрон» (jury of matrons), що надавали суду такі послуги, відноситься до 1579 р. Ці жінки не обов'язково мали бути повитухами, але повинні були користуватися доброю репутацією, бути зрілими та шанованими в суспільстві. Важливо, що в Англії, на відміну від деяких континентальних процесів, акушерки не були об'єктами нападу чоловіків, що намагалися утвердити власні медичні компетенції шляхом дискредитації таких носіїв «народної медицини». В Англії ми спостерігаємо активне залучення жінок до

виявлення відьом – на рівні свідків, жертв та тих, хто здійснював огляди звинувачених [див.: 36, с. 121–122]. Не зважаючи на те, що англійська правова система послуговуючись демонологічними напрацюваннями встановила відповідний фізичний маркер злочину, скептицизм щодо «міток Діявола» залишався актуальним й на рівні теологів, представників судової системи, лікарів тощо. Описана вище умовна статистика смертних кар й фактичних вироків демонструє це [див.: 36, с. 124–125].

2.2. Тексти: фактичні суди над відьмами в оптиці популярних видань. М. Гібсон описує своє перше враження від прочитання чаклунських памфлетів як таке, в якому домінували яскраві емоції та жвава візуалізація сюжету. Дослідниця підкреслює, що ці тексти творилися з метою справити таке враження на читача [див.: 46, с. 2–3].

Це є нагадуванням істориків, що обрані ним тексти далеко не завжди є джерелами з точки зору сучасників, проте, в їхній системі координат, ми залишаємося читачами. Про цю крихку, але суттєву межу між читачем памфлету та дослідником джерела слід не лише пам'ятати, аби не вдаватися до хибних інтерпретацій, але й використовувати – щоб краще розуміти сутність певного тексту, його місце, роль та вплив на сучасників.

М. Гібсон виділяє наступні голоси, чію симфонію демонструють зазначені джерела: мирового судді, свідків, позивача, відьми, помічника мирового судді, присяжних, судових помічників тощо. Академічний досвід та специфіка деяких текстів дозволили вченій зробити припущення, що деякі автори памфлетів були присутніми під час судового розгляду справ, яким вони присвятили памфлет [див.: 46, с. 5–6].

Далі перелічимо декілька особливостей академічного видання памфлетів, до якого ми звертаємося: 1) історикня намагалася найбільш точно відобразити первинний стиль та форму, проте використала сучасні шрифти та макет; 2) дослідниця позначила в тексті місця, які в оригіналах були нерозбірливими й, якщо це було можливо, відтворила пропущені рядки з інших видань. Система видання памфлетів оцінюється М. Гібсон як нескладна

з бюрократичного та технічного кутів зору й така, що залишала за державою владу над випущеною продукцією. Типографії були відповідальними перед Поважною компанією торговців канцелярським приладдям (Worshipful Company of Stationers and Newspaper Makers) за матеріали, які публікували. Сплата мита була умовою обов'язкового для кожного видання ліцензування, що в свою чергу вносилося до відповідного реєстру. Після проходження цієї процедури відбувався друк й подальша реалізація готових видань в лондонських магазинах. М. Гібсон висловлює спостереження щодо відсутності певних відьомських памфлетів в реєстрі, що може бути свідченням наявності в такій системі прогалин. Слухання цікавого повідомлення, що зачитувалося вголос, було поширеним явищем. Тому, потенційна аудиторія цих друкованих видань аж ніяк не обмежувалася лише грамотними англійцями [див.: 46, с. 5–7].

М. Гібсон виділяє наступні фактори, що вплинули на зміст памфлетів: 1) джерела до яких автор мав доступ (демонологічні трактати, судові записи, можливість бути присутнім у суді присяжних під час розгляду справи, специфіка місцевих пліток тощо); 2) коло прямих та опосередкованих авторів та характерні риси їхньої особистості; 3) аудиторія читачів [див.: 46, с. 3–5].

Надалі перейдемо до вивчення конкретних текстів. Хочемо наголосити, що уявлення про чаклунство, які ми прагнемо виокремити з представлених текстів, є ключем до розуміння більш глобальних аспектів історії. Політика, соціальне життя, економічні й релігійні проблеми формують дискурс відьомства та виражаються в ньому [див.: 44, с. 13; 48, с. 3-4].

Памфлет «Розслідування та зізнання деяких відьом» (The Examination and Confession of certaine Wytches, 1566) є першим у відповідній друкарській практиці. Текст чітко поділено на три частини, кожна з яких, імовірно за все, планувалася для окремої публікації (що загалом не є характерним для памфлетної літератури). Крім того, авторство належить багатьом людям: поетична передмова (принаймні її частина) – Джону Філліпсу (John Phillips), опис судової справи – імовірно, тим, що були дотичні до суду Ессекса.

Оригінал датується тим же роком, що і описуваний судовий процес та зберігається в бібліотеці Ламбетського палацу [див.: 46, с. 10–11].

Вступна частина є авторським текстом, що виконує моралізаторську місію. Автор наводить метафору про неродюче дерево, яке слід зрубати та кинути в багаття навіть попри те, що ззовні воно виглядає добре та має гарне листя. Так само з людьми, пише автор. Якщо християни не мають «плодів благочестя», а лише виглядають благочестивими ззовні – вони потраплять до диявольського вогнища. Далі слідує поетичні рядки, більша частина яких присвячена суму автора та його занепокоєнню щодо всеосяжної та страшної загрози. Памфлетист апелює безпосередньо до суду в місті Челмсфорд, який вже зібрався аби від імені королеви чинити правосуддя над трьома жінками. Далі рядки поезії містять огляд подальшого змісту (читач дізнається про зізнання відьом та винесення вироку), заклик молитися Богу й запевнення, що викладене далі дасть читачу можливість судити за істиною. Завершальні поетичні розмірковування складають близько половини рядків й фактично декларують одну ідею – чаклуни є злочинцями, зрадниками Христа, що мають викликати відразу в кожного християнина [18, с. 14–16].

З уривку, що присвячено подробицям справи, виділимо наступне: 1) чаклунство передалось звинуваченій Елізабет Фраунсіс (Elizabeth Frauncis) від її бабусі через певні знання; 2) ставши відьмою звинувачена зріклася Бога та отримала демонічного помічника в вигляді кішки; 3) Елізабет одразу почала використовувати кішку-сатану для отримання бажаних матеріальних речей; 4) звинувачена використала Сатану для помсти; 5) жінка годувала свого демонічного помічника власною кров'ю й на місці проколу залишалася мітка; 6) звинувачена використовувала демонічні сили для того, щоб вийти заміж за заможного чоловіка; 7) жінка вбивала дітей, послуговуючись підтримкою Сатани; 8) жінка використала кішку-демона щоб спричинити кульгавість власного чоловіка; 9) звинувачена навчила іншу жінку відьомським знанням та передала їй свою кішку-демона; 10) друга жінка – мати Вотергаус (Mother Waterhouse) так само використовувала демонічного помічника для реалізації

злив речей – вбивств людей та тварин (зокрема, жінка наказала вбити свого чоловіка); 11) напередодні арешту Сатана попередив жінку про те, що це станеться та її стратять; 12) Джоан Вотергаус (Jane Waterhouse) – вісімнадцятирічна донька матері Вотергаус повідомила, що мати показувала їй своє звірятко-Сатану, але ніколи не вчила своїм демонічним практикам й дівчина навіть не знала назву цього; 13) демонічна угода передбачала «віддати тіло та душу» Сатані; 14) ключовим звинуваченням виступають слова дитини, що бачила химерну тварину – велику собаку з рогами, яка з'являлася перед нею за наказом звинуваченої; 15) зізнаючись перед судом у скоєному злочині мати Вотергаус розповіла, що справно ходила до церкви та молилася. Проте, на питання, якою мовою вона молилася, жінка повідомила, що латиною. Начебто Сатана дозволяв звинуваченій молитися лише латиною [18, с. 17–24].

На жаль, специфіка тексту та відсутність доступу до дотичних матеріалів залишають вкрай мало можливостей коректної сепарації фантазій та сюжету, що лежав у їхній основі. Тим не менше, перелічені обставини слід вважали певними маркерами, що із урахуванням контексту можуть мати певні варіанти інтерпретації. Кому б не належала ідея зв'язку між молитвою латиною та служінням Сатані – присяжним, свідку, звинуваченій, памфлетисту тощо, але наявність цієї тези в англійському документі другої половини XVII ст. свідчить про нагальність проблем, актуалізованих Реформацією, не лише на рівні правлячої еліти чи духовенства, але й містян. З приводу антикалоцьких мотивів в культурному дискурсі ранньомодерної Англії М. Гаскілл пише наступне: «...це була концептуальна опора для доктрини – темрява, що надає сенс світлу – і засіб для приниження супротивників» [44, с. 46]. Трохи згодом ми більш детально розглянемо описаний аспект.

Представлене джерело демонструє типовий сюжет обміну, що відбувався між відьмою та Дияволом, де перша прагнула використовувати силу другого для виконання своїх бажань, а другий використовував такий розрахунок першої, вводив її в оману та робив своєю служницею.

Ш.-Р. Міллар наголошує на іншій важливій особливості даної угоди – Диявол, зазвичай, постає в образі маленької домашньої тваринки. Ці демонічні істоти були чортами з аду, що мали спокусити людину й, одночасно, втілювали її внутрішні бажання. До бажань та злих нахилів, що були внутрішніми почуттями людини додавався особистий зв'язок з демонічними істотами в вигляді угоди. Проте, дослідниця пропонує не ототожнювати значну роль Диявола, що декларувалася в памфлетах із уявленнями, що побутували в суспільстві. Автори памфлетів могли прагнути застерегти людей від цієї загрози. Іншою мотивацією публікувати історії з наголосом на ролі демонічних помічників могло бути уявлення про те, що такі історії будуть краще продаватися [див.: 55, с. 173–174]. Л. Ропер, спираючись на німецькі матеріали, дійшла висновку, що даний елемент в «зізнаннях» відьом (як правило, отриманий під час катувань) лише частково можна вважати «інквізиторським продуктом» - тобто таким, що був створений авторами-демонологами та включений до системи світської судової машини. Відьми, яких судили на території Священної Римської імперії, мали надати зізнання, що переконало б суддів у їхній повноті та справедливості. Тому, на думку дослідниці, жінки під час вимушених зізнань послуговувалися сюжетами з власного життя та підганяти їх під певні рамки. Описана вище модель угоди з Дияволом могла перегукуватися із домовленостями між нареченою та нареченим, коли перша обіцяла другому себе, а другий дарував їй щось. Продовжуючи розвивати цю думку дослідниця знаходить спільні риси між потенційними бажаннями знедоленої вдови, серед яких перше місце займали протекція, захист та матеріальна підтримка, й демонологічним концептом стосунків відьми з Дияволом [61]. Як вже зауважувалося вище, англійське право не передбачало застосування тортур, а отже, мало значно зменшити ймовірність формування таких вимушених зізнань – гібриду вимог судових чиновників та життєвого досвіду звинуваченої. Тим не менше, як ми побачили зараз та ще побачимо на прикладі інших памфлетів, в культурному дискурсі

пуританської Англії описана модель обміну була складовою уявлень про взаємодію відьми із її демонічними помічниками.

Далі розглянемо памфлет «Розслідування Джона Уолша» (The Examination of John Walsh, 1566). Цей текст є єдиним описом церковного суду над відьмою, що потрапив у друк. Також, памфлет містить актикатолицькі мотиви та критику віри в фей. В даному джерелі образ чоловіка-відьми постає як нетотожній своїй жіночій версії. На думку М. Гібсон авторство памфлету, принаймні вступної частини, належить письменнику Джону Одлі (John Awdeley), що відзначився роботами на антикатолицьку тематику. Також дослідниця зазначає, що цього памфлету немає в реєстрі канцелярських творів, а його оригінал зберігається в Британській бібліотеці [див.: 46, с. 25–26].

Зі вступної частини слід виділити наступні особливості: 1) звинувачений Джон Уолш, що з Нетербері, графство Дорсет, навчився чаклунству від священника сера Роберта (Robert) з Дрейтона (Dreiton); 2) католицьких священнослужителів різних рівнів представлено в вигляді злочинців, що здійснювали страшні гріхи й покращували своє соціальне та матеріальне становище завдяки чаклунству; 3) подається ідея про те, що відьма віддає злим духам свою душу та тіло; 4) йдеться про те, що й жінки й чоловіки можуть опинитися в небезпеці демонічних знань, якщо не остерігатимуться adeptів католицької віри [19, с. 26–28].

Зміст основної частини тексту полягає в наступному: 1) звинувачений зізнається, що надавав медичні послуги, проте все було природньо й не мало жодного зв'язку із таємними засобами; 2) звинувачений зізнається, що ці знання він здобув від свого вчителя – священника сера Роберта з Дрейтона; 3) Джон Уолш не зміг відповісти на питання щодо природніх властивостей певних трав; 4) звинувачений заперечив наявність в нього демонічного помічника, проте розповів про власну практику взаємодії із феями, які допомагають йому дізнатися місцезнаходження вкрадених речей та надавати допомогу хворим; 5) звинувачений розповів, що викликає духа завдяки ритуалу, який проводить використовуючи книгу свого вчителя; 6) Джон Уолш

розповів про те як користувався послугами духів; 7) звинувачений декларує цікаве правило – той хто хоча б раз використав чаклунство щоб нанести біль – не зможе більше зцілювати, але той, що зцілює – має можливість нанести біль; 8) чоловік сказав, що феї мають більше влади над людьми в яких немає віри; 9) згідно слів звинуваченого, молитва людини захищає її від влади відьом; 10) звинувачений категорично заперечив нанесення власними діями шкоди людям, майну чи худобі [19, с. 28–31].

Отже, представлений памфлет, що складається із авторської передмови та, можливо, офіційного тексту допиту церковного суду, привертає увагу декількома маркерами. По-перше, політичний та релігійний контекст доби відображається дуже цікаво. Ми бачимо мікроісторичний сюжет, що декларувався на загал та мав сприяти поширенню протестантських ідей про демонічний зміст католицьких ритуалів, догматів та авторитетів. По-друге, віра в фей, що існувала в цей час поряд із уявленнями про фамільярів, в представленому тексті наявна в поєднанні з вірою в других. Точніше, в тексті ніби проводиться уявна межа між видами цих істот, що подається в ключі порівняння двох концепцій. Представники церковного суду та автор вступної частини, ймовірно, уявляли будь-яких надзвичайних істот в вигляді демонічних адептів. Проте, не стверджуючи, що звинувачений дійсно висловлював певні власні уявлення про фей, можемо припустити, що таке могло відбутися, адже комплекс відповідних вірувань є характерним для Англії та Шотландії в період, що розглядаються. По-третє, медичні функції звинуваченого могли бути аргументом на користь його злочинності, адже практики народної знахарства протиставлялися вченій медицині в ключі демонічного та природнього.

Щодо фей маємо зробити декілька зауважень, які базують на наступних міркуваннях Р. Гаттона: «Інша проблема, чому феї частіше з'являються в шотландських, ніж в англійських процесах над відьмами, потребує більш детального розгляду. Простою відповіддю на це було б те, що шотландці, звинувачуючи у відьомстві, зазвичай сприймали демонів як фей, тоді як

англійці сприймали їх як тварин; але ситуація не така вже й проста, і навіть якби це було так, питання залишалося б відкритим: чому це було саме так?» [50]. Згідно зауваженню Діани Пуркіс (Diane Purkiss), свідчення звинувачених у чаклунстві про те, що вони навчилися магічним практикам від фей, були поширеним явищем процесу полювання на відьом в Європі. Різні варіанти побутування таких вірувань констатуються вченими на території Британських островів, біля Альп, на о. Сицилія, в деяких країнах Центральної Європи, а також у античній спадщині. Образи й функції цих істот у фольклорі мають багато варіацій: 1) феї як втілення померлих знайомих, що пішли з життя завчасно (наприклад, загиблі воїни чи жертви вбивств); 2) феї як істоти, що підміняють дітей (можливо, спосіб пояснити певні дитячі хвороби та особливості розвитку); 3) феї як джерело надзвичайних знань – людина, що добре до них поставилася могла отримати в дар певні особливі вміння (зцілення, пошук зниклих речей тощо) [див.: 65, с. 345–347; 54, с. 128–129]. Загалом, в Британії концепція фей формувалася між XIII та XV ст., але Реформація викликала нову хвилю цікавості до казкових образів [див.: 50; 54, с. 131–132]. Актуальність демонології в інтелектуальному просторі пуританської Англії Р. Гаттон вважає проявом більш загального явища в тогочасній культурі – зростання цікавості англійців до природи та діяльності надприродних істот.

Як вже зазначалося вище, в обраному памфлеті відображено спробу дискредитації католицизму, шляхом ототожнення його з демонічним злом. Але згідно твердженню Р. Гаттона, віра в фей, що розглядалася церковним офіціозом як забобони, була складовою антикатолицькою полеміки пуритан. Католицизм демонструвалося протестантами як скарбничка хибних й шкідливих ідей та практик, серед яких, наприклад, був екзорцизм та шанування ікон. Поряд із релігійними обрядами католиків, що кваліфікувалися їхніми релігійними опонентами як забобони, знаходилося місце й тим народним віруванням, які сама католицька церква дискредитувала, але з якими її ототожнювали [див.: 50]. Урахування цього дозволяє подивитися

на згадку про віру звинуваченого в фей як на органічний компонент антикатолицького нарративу. Історик описує наявність в Англії зазначеного періоду позитивного погляду на фей, що, звичайно, відкидався елітами, проте був складовою культурного простору [див.: 50]. Фея як домашній дух-помічник, що виконує якісь корисні функції по господарству в обмін на винагороду (їжу чи пиття), звичайно, асоціюється її своїм антиподом – демонічними духами-помічниками, що годуються кров'ю відьми й, в обмін на це, виконують її злі забаганки. Тим не менше, констатуючи найбільш вірогідний сенс образів запропонованого памфлету, ми не маємо права відкидати побутування позитивного образу фей в селянському середовищі. Р. Гаттон вважає, що такі вірування не протиставлялися населенням християнському вченню й не сприяли самоідентифікації їхніх носіїв як язичників. Підсумовуючи результати проведеного дослідження історик констатує необхідність відмовитися від дихотомії язичництва та християнства в академічній царині Середніх віків та початку Нового часу [див.: 50]. Отже, релігійна ідентичність людей, що були сучасниками цього памфлету, могла суттєво відрізнятись. Ймовірно, така поліваріантність була однією з мотивацій реалізувати дану публікацію. Якоюсь мірою цей феномен хибної дихотомії перегукується із досліджуваним К. Гінзбургом явища бенанданті – носіїв живого в XVI ст. аграрного культу, що до втручання інквізиції без проблем співіснував у свідомості його носіїв із їхньою християнською ідентичністю [див.: 50].

Крім того, в представленому тексті ми не зустрічаємо описаний Е. Кент образ чоловіка-відьми, що прагне шляхом укладення союзу з Дияволом реалізувати свої непомірні амбіції та жагу до влади. Деяку відмінність між жіночим та чоловічим чаклунством, можливо, ми бачимо в акті наслідування цих злих знань чоловіком від чоловіка (католицького священника). Проте, звинувачений не використовував демонічні сили аби підвищити свій соціальний статус, зробити кар'єру чи збагатити. Хоча в памфлеті ми не спостерігаємо розвиток ідеї занепокоєння щодо соціального хаосу чи загрози

офіційній чи церковній владі, вона там наявна [див.: 52, с. 82]. В історіографії зустрічаємо тезу про те, що антикатолицькі мотиви в культурному просторі, як на теоретичному, так і на практичному рівнях, можна розглядати як вираження «перевернутого самозахисту» [див.: 51, с. 28].

Крім того, представлений памфлет може слугувати яскравим підтвердженням тези Дж. Шарпа про те, що англійський досвід полювання на відьом не був виключним, а скоріш є комбінацією різних елементів європейського чаклунства й варіантів їхнього переосмислення [див.: 67]. Вчений зауважує, що існування монолітної специфіки в географічному відрізку між Ла-Маншем та Уралом аж ніяк не уявляється можливим. Тим не менше, не буде зайвим погодитися із тим, що дослідники подеколи ризикують припуститися жахливого узагальнення й порівнювати англійський феномен із континентальним, ніби коли-небудь існував єдиний континентальний зразок [див.: 67]. Пропонуємо до розгляду наступні співвіднесення між уявними елементами брошури, що розглядалася вище та складовими континентальних процесів:

1) Найбільш вразливою соціальною категорією в сенсі звинувачень в чаклунстві були жінки-вдови, що вийшли з дітородного віку. Проте, жоден член суспільства не міг бути в абсолютній безпеці [див.: 43, с. 172]. Священнослужителі теж розглядалися як такі, що могли почати паплюжити ідеали яким мали служити. Так, наприклад, в Священній Римській імперії, де протестантизм та католицизм не лише співіснували, а й були предметом релігійних воєн, релігійна ідентичність, що опонувала, теж могла бути додатковим аргументом проти конкретної людини. Л. Ропер з цього приводу зазначає, що антиобразом жінки, що був поширеним у німецьких землях Священної Римської імперії була повія, а відповідним чоловічим антиприкладом – католицький священник [див.: 61, с. 42]. Таким чином, виявлений в нашій брошурі антикатолицький мотив є продуктом свого часопросторового середовища, але, одночасно з цим, має аналоги на континенті. Зауважимо, що на думку Дж. Шарпа, й католицизм, й чаклунство

розглядалися англійськими протестантськими богословами як небезпечні та руйнівні забобони, проте між ними не ставилося знака рівняння. М. Гаскілл зауважує, що сучасне протиставлення релігії та магії мало в домодерну добу вигляд опозиції «свій» та «чужий», де власній істинній релігійній ідентичності протиставлялися хибні й неприйнятні чужі релігійні практики [див.: 44, с. 15–16].

2) Медичні знання як аргумент на користь чаклунської ідентичності зустрічається на континенті. В історіографії бачимо висвітлення цієї проблеми в контексті дискредитації народної медицини й її adeptів на фоні утвердження престижу лікарів, що отримували освіту в університетах. Зокрема, ближче до XVII ст. це негативно позначилося на репутації акушерок, які були представниками народної медицини й, відповідно, сприймалися як некомпетентні, а інколи й небезпечні [див.: 35]. На цьому тлі актуалізується питання про здатність людини яка не належить до кола «освічених професіоналів» надавати медичну допомогу й, відповідно, джерело уявної результативності її дій. Очевидно, що такі міркування могли доволі логічно підвести до підозр в чаклунстві чи, принаймні, стати додатковим аргументом для підтвердження таких звинувачень.

3) Книжки, що фігурують у цьому памфлеті в яскраво-негативному ключі мають схожі репутаційні характеристики із випадками на континенті. В тексті, що розглядався вище, книжки є атрибутами служіння Дияволу. «Для папства Лютер був дитям Диявола, а друкарні – стічною ямою сатанинської пропаганди» – зазначає в своїй роботі історик Оуен Девіс. Цікаво, що дане твердження демонструє ідею аналогічну тій, що представлена в памфлеті, де в якості носіїв диявольського зла виступають католики [див.: 37, с. 44].

Памфлет «Слухання одночасно дивне і правдиве» (*A Rehearsall both straung and true*) був опублікований Едвардом Уайтом старшим (*Edward White the elder*) у 1579 р. В тексті представлено допит, що відбувся після ув'язнення відьми, в той час як більшість памфлетів декларують попередні допити, що

мали місце до моменту ув'язнення. Оригінал зберігається в Британській бібліотеці [див.: 46, с. 33].

З тексту джерела дізнаємося наступне: 1) чотири відьми Елізабет Стайл – (Elizabeth Stile; вона ж Аліас Рокінгем (Alias Rockingham)), матір Даттен (Mother Dutten), матір Девелл (Mother Devell) та матір Маргарет (Mother Margaret) були затримані й страчені в Абінгдоні (Abingdon), Оксфордшир; 2) відьми є покаранням людству й, не дивлячись на те, що вони іноді надають лікувальні послуги та допомогу в пошуку втрачених речей, це залишається хитрощами Сатани; 3) відьми є злочинцями перед Богом, королевою та її підданими й мають каратися смертю; 4) Е. Стайл була вдовою віком близько 65 років; 5) Е. Стайл під час допиту перелічили низку імен осіб, що займалися чаклунством, вбиваючи людей й скалічуючи їх; 6) чаклуни в цій історії послуговуються демонічними помічниками; 7) згадується уявлення про «дряпання відьом», згідно з яким, людині, яку було зурочено стане легше, якщо вона подряпає до крові відьму, яка зробила це з нею [5, с. 34–40].

М. Гібсон вважає, що структура представленого памфлету не є типовою й може бути зумовлена фіксацією уваги суддів не на особистій вині відьми, що допитується, а на масштабах чаклунства в Віндзорі, що вибудовуються досить значними, виходячи зі слів Е. Стайл. Крім того, дослідниця звертає увагу, що автор памфлету нівелює необхідність вказувати конкретні дати, імена та географічні локації й подає драматичну ілюстрацію сюжету, що не обтяжена сухими звітними даними [див.: 46, с. 38].

Даний памфлет ілюструє тезу Ш.-Р. Міллар про те, що стосунки між відьмою та Дияволом уявлялися як дуже емоційний процес. Диявол ніби реалізовував внутрішні бажання відьом, пояснюючи їхні емоції, керуючи ними, та вибудовуючи на цьому тлі власний зв'язок із ними [див.: 55, с. 184–185]. В памфлеті ми бачимо саме персонажів – людей та демонів, між якими вибудовуються стосунки.

Памфлет «Виявлення згубних хитрощів» (A Detection of damnable driftes), що був опублікований в 1579 р., належить перу Едварда Вайта (Edward

White). Текст було внесено до реєстру канцелярських творів, а його оригінал зберігається в Британській бібліотеці. М. Гібсон припускає, що в цьому тексті фігурує той самий персонаж, що й в документі 1566 р. [див.: 46, с. 41].

Події розгортаються в м. Челмсфорд, графства Ессекс. Відьми, чії справи описуються в представленому тексті, були страчені. Мета памфлету визначається як моралізаторська – публікація має сповістити простих людей про небезпеку, що йде від Сатани. На початку бачимо прямий заклик до реагування на відьомську злочинність сусідів. Заради цієї відьми, себе, держави, проти Диявола та із твердою вірою в Христа, сусід має виступити із скаргою на відьму, про яку він знає. Віра та молитва захистять християнина від Диявола та його adeptів [1, с. 42].

З допиту Елізабет Фраунсес (Elizabeth Fraunces) слід виділити наступне: 1) біля минулого Великого посту вона зурочила свою сусідку, бо та не позичила їй вина, а потім перед жінкою з'явився демон у вигляді білої собаки; 2) звинувачена розповіла про жінок, що наносили магічну шкоду іншим людям; 3) звинувачена згадала про позначки відьом, що були в інших жінок (у тому числі й в матері Вотергаус, чию сестру стратили за відьомство – про це, можливо, ми дізналися з памфлету 1566 р.); 4) звинувачена описує низку конфронтацій, про які вона могла дізнатися з місцевих чуток (хто й як постраждав, за яких обставин це відбулося й після якої образи) [1, с. 43–49].

Дж. Шарп зауважує, що суди над відьмами не слід пояснювати лише авторитетністю відповідного релігійного регламенту, чи державною політикою, чи пануванням агресивних тез щодо жіночої гендерної ідентичності, чи соціальними проблемами. Комбінація цих факторів у різній пропорції та в специфічних часопросторових умовах створювали відповідний контекст, в рамках якого ставали можливими суди над відьмами [див.: 67]. І хоча розглядаючи памфлети ми не претендуємо на з'ясування фактичних подій, із запропонованих описів ми можемо побачити уявні суди сучасників, де описана вище комбінація теж прослідковується. Хоча памфлети, що

друкувалися до 1590-х рр. переважно ґрунтуються на судових записах, роль автора чи авторів залишається визначальною.

Розглянутий вище текст є яскравим прикладом високого ступеня емоційності чаклунського злочину, що визначається дослідниками як одна з ключових характеристик памфлетної літератури цього різновиду [див.: 55, с. 173–174]. Л. Ропер, працюючи з німецькими матеріалами, визначила задрість як головну емоцію чаклунства [див.: 62]. На нашу думку, в англійських памфлетах ця емоція теж є актуальною. Проте, ми вважаємо, що більш яскраво в цих текстах виражено образу та мстивість. Фамільяри, що приходили до людей з метою спокусити їх, зазвичай, пропонували допомогу й в цей момент відьма згадувала про кривдників, яким хотіла би помститися.

Памфлет «Короткий трактат» (A brief treatise) авторства Річарда Галіса (Richard Galis), що датується 1579 р., характеризується М. Гібсон наступним чином [див.: 46, с. 50–51]:

1) Ця публікація безпосередньо пов'язана з текстом «Слухання одночасно дивне і правдиве», що була опублікована того ж року. Автор памфлету був сином колишнього мера Віндзора, що ніби став жертвою відьом, описаних у «Слуханні одночасно дивному та правдивому». Таким чином, памфлет Річарда Галіса постає як рефлексія на минулу публікацію.

2) Представлений памфлет написано людиною, що позиціонує себе як жертва й, відповідно, його зміст й мотивації до написання є відмінним від тих, що створювалися спостерігачами.

3) За специфікою високого соціального статусу заможного та освіченого автора, цей памфлет є першим.

4) В тексті є відсутньою типова схема, за якою мав відбутися якийсь акт образи по відношенню до відьми.

5) Свідчення Р. Галіса не сприймалися серйозно представниками влади в Віндзорі, а зміст памфлету «Слухання одночасно дивне і правдиве» розглядався ним як недостатньо повний, що, можливо, стало мотивацією до публікації іншого памфлету.

Зі змісту цього тексту хочемо виділити наступні тези: 1) автор дорікає мировим суддям, що нехтують скаргами жертв й залишають без уваги диявольські злочини; 2) Е. Стайл, що разом зі своїми спільницями вже була страчена, наносила магічну шкоду автору; 3) Р. Галіс дуже яскраво описує свої страхи, що охоплювали його в моменти, коли він відчував на собі вплив чаклунства й бачив чорну кішку, що потрапила вночі до його кімнати та незабаром зникла; 4) автор згадує свого брата, що в підлітковому віці втратив розум, ставши жертвою відьми; 5) методом захисту від відьом автор вважає молитви й прочитання псалмів.

Узагальнюючи інформацію, що наводиться в представленому памфлеті, маємо зробити низку зауважень. По-перше, автор впродовж усього тексту наголошує на недієздатності офіційних осіб, що мали здійснити справедливий суд над відьмами. Згідно слів Р. Галіса, він, його брат та батько були жертвами шкідливого чаклунства, від чого батько врешті помер. Чому саме відьми почали шкодити в тексті не вказується. Це може демонструвати ідею про відсутність причин відьомських дій. Далі, окресливши власні страждання, які автор здебільшого відчував вночі, він розповів про неодноразові спроби привести жінок до представників магістрату, що врешті завершувалося їхнім звільненням. Після спроби самостійно затримати й допитати звинувачених (запитання фокусувалися на релігійності жінок), Р. Галіс потрапляє до в'язниці й зрештою залишає місто. Незабаром після його повернення помирає батько, що на думку Галіса було результатом чаклунства. Після повернення в Віндзор та смерті батька, чоловік стає надзвичайно активним у своїх діях, що спрямовані на боротьбу проти відьом. І хоча хтось з жінок помирає своєю смертю, а решта визнаються відьмами та страчуються, це відбувається занадто пізно, на думку автора. Наприкінці памфлету Галіс вказує на велику кількість злочинів проти людей, що були здійснені відьмами, яких судили в 1579 р. Відповідно, зазначає автор, якщо б місцевий суд належно виконував свої обов'язки й дослухався б до слів жертв, можна було б убезпечити людей від страждань [8, с. 51–71].

В даному випадку, мета складання відповідного тексту та особистість його автора, дозволяють краще зрозуміти представлене джерело. Насильницькі дії, до яких вдавався автор, описуються ним з гордістю, епізоди нічних запаморочень просякнuto емоцією страху, а описи реакцій офіційних осіб забарвлено розчаруванням. Отже, доволі заможний й освічений мешкань Віндзору, син колишнього мера, в певний момент починає відчувати загрозу диявольських сил та бачити вночі перед собою чорну кішку (яку він вважав відьмою, чи такою, що була надіслана відьмою). В якості порятунку він обирає два методи – молитви (отримання захисту Бога) та скарги до офіційних представників влади (убезпечення інших та себе). Дієвість молитв не описується, але епізоди його нічних запаморочень зустрічаються в тексті памфлету неодноразово. Бездіяльність офіційних осіб подається в якості основної ідеї. Цікавим є епізод ув'язнення Річарда Галіса, що відбувся за результатом його відчайдушної спроби самостійно здійснити допит жінок, яких він вважав відьмами.

Аналізуючи даний памфлет, ми не будемо намагатися оцінювати вірогідність дійсності тих чи інших свідчень автора, адже маємо для цього недостатньо підстав. Проте, цей текст можна проаналізувати на предмет ідей, які автор хотів донести. В цьому сенсі складові дискурсу, який мав спожити читач, ґрунтуються на наступному: 1) відьми існують й вони можуть нанести фізичну шкоду людям, а також запаморочити їхню свідомість; 2) молитви й релігійна освіта є не лише захистом людини від диявольських дій, а й маркером її належності до демонічної секти (якщо зазначені показники не кваліфікуються як задовільні); 3) мирові судді й місцева адміністрація мають серйозно реагувати на скарги жертв чаклунства, аби протидіяти несправедливості, що й є їхнім благочестивим завданням.

На нашу суб'єктивну думку, з представленого джерела ми чуємо позицію на кшталт «А я ж вам казав!». Звичайно, для обґрунтування такого висновку слід було б відшукати офіційні документи, що склались адміністрацією Віндзора й можуть підтвердити біографічні дані автора

памфлету. Але якщо він дійсно тривалий час проявляв активне занепокоєння щодо діяльності відьом у своєму місті, вважав їх причиною негараздів своєї родини та став свідком суду над деякими з цих жінок (що завершився їхньою стратою) – даний текст дійсно може бути спробою поділитися на загал власним життєвим досвідом, в якому автор постає як покинутий герой, якого не розуміли та не слухали (ані офіційні особи, ані друзі), але який мав рацію.

Наступним памфлетом, який ми розглянемо, є «Правдивий та справедливий звіт» анонімного автора (W.W., *A true and just Recorde*, 1582). Оригінали публікацій зберігаються в Триніті-коледжі (Кембрідж) та Британській бібліотеці. На думку М. Гібсон, ця, найбільш розлога брошура з моменту публікацій таких текстів, може бути зразком самореклами мирового судді Брайана Дарсі (Brian Darcy; а з 1585 р. – шерифа Ессекса). Події села Сент-Озіт (St. Osyth), що в графстві Ессекс, могли бути описані Б. Дарсі чи кимось іншим. Навіть за умови, що не сам мировий суддя є автором зазначеної публікації, на думку М. Гібсон, саме він провів цілеспрямовану кропітку підготовку відповідних документів, що стали основою даного тексту. М. Гібсон дає дуже високу оцінку системності наведених даних й припускає, що наведена в тексті інформація може бути частиною більш розлогої матриці [див.: 46, с. 72–73].

Важливо, що в даному тексті відьми визначаються винними в відступництві від Бога, гріху шанування ідолів та клятві вірності Сатані. Жахлива смерть вважається автором памфлету доречним покаранням для відьми. Проте, як зазначається, й зрадники Бога, й звичайні злочинці (наприклад, вбивці) караються позбавленням життя через повішання, що на думку автора не є справедливим. Мотивацією створення відповідного тексту є публікація результатів власних спостережень стосовно недоліків судових процесів, за перебігом яких автор мав можливість стежити. В джерелі Б. Дарсі позначається як третя особа, що надала автору необхідні для публікації матеріали [26, с. 75–77].

В звинуваченнях Грейс Торлоу (Grace Thorlowe), що лунали на адресу Урслі Кемп (Ursley Kempe) наявні наступні епізоди: 1) допомога У. Кемп в лікуванні сина Г. Торлоу; 2) сварка між жінками; 3) смерть немовляти Г. Торлоу, що випало з колисочки й зламало шию; 4) звільнення Г. Торлоу У. Кемп від кульгавості на умовах платні; 5) одужання Г. Торлоу, що тривало впродовж п'яти тижнів до моменту відмови першої надати обіцяну платню другій (після чого друга попросила сиру на що теж отримала відмову); 6) повернення кульгавості, що залишається хворобою Г. Торлоу на момент надання свідчень; 7) зв'язок між здоров'ям Г. Торлоу та її сина: коли одужує жінка, починає хворіти її син та навпаки [26, с. 77–79]. Зі свідчень Енніс Летердалл (Annis Letherdall) проти Урслі Кемп ми дізналися, що перша вважає другу винною в хворобі своєї дитини [26, с. 79]. Зі свідчень Томаса Раббета (Thomas Rabbet), восьмирічного сина Урслі Кемп виділимо наступне: 1) хлопчик охарактеризував чотирьох духів своєї матері – «Тітті схожий на маленьку сірого кота, Тіффін – як біле ягня, Пігіні чорний, як жаба, а Джек — чорний, як кіт» [26, с. 79]; 2) хлопчик охарактеризував комунікацію своєї матері із цими істотами – «І він каже, що бачив, як його мати час від часу давала їм пиво для пиття і білий хліб або торт для їжі, і стверджує, що вночі зазначені духи приходять до його матері і п'ють її кров з рук і інших частин її тіла» [26, с. 79]; 3) хлопчик розповів, що чув сварку своєї матері із дружиною Ньюмена (Newman), з якою вони раніше товаришували й яка звинувачувала його матір у тому, що «вона послала духа, щоб тероризувати Джонсона до смерті, і ще одного, щоб мучити його дружину» [26, с. 80]. Зі свідчень Фібі Гант (Febey Hunt), доньки Еліс Гант (Ales Hunt; приблизно восьмирічної) можемо виділити те, що дівчинка розповіла про фамільярів своєї матері: «Вона, кажуть, Фібі Гант, говорить, що бачила, як її мати мала дві маленькі істоти, схожі на ... коней: одна була біла, а інша – чорна, які вона тримала в маленькому низькому глиняному горщику з вовною, білого та чорного кольору. І що вони стояли в її кімнаті біля ліжка, і вона стверджує, що бачила, як її мати годувала їх молоком з чорної глибокої тарілки. І ця особа, після

цього зізнання, була відведена констеблями до будинку свого батька, де вона показала їм місце, де вони стояли, і дошку, що покривала їх. І ця особа вибрала ту тарілку, з якої їх годували, серед багатьох інших тарілок» [26, с. 81–82]. Із допиту Урслі Кемп бачимо, що після того як «Вказаний Брайан Дарсі, пообіцявши зазначеній Урслі, що якщо вона буде відвертою та зізнається в правді, то отримає поблажливість, і, так, надавши їй добрі слова, вона зізналася, як зазначено далі» [26, с. 83], вона зізналася в відьомстві: «Зазначена Урслі, розплакавшись, впала на коліна і зізналася, що ... у неї було чотири духи, з яких двоє були чоловічими, а інші двоє – жіночими: двоє чоловічих духів були для покарання і вбивства до смерті, а інші двоє жіночих – для покарання каліцтвами та іншими хворобами фізичної шкоди, а також для знищення худоби» [26, с. 83]. Далі звинувачена зізналася в тому, що, перебуваючи в стані образи на кривдників, використовували своїх істот аби вбивати їх та калічити Під час другого допиту звинувачена не змінювала своєї позиції [26, с. 85].

Даний текст, як і минулі, демонструє, що шкідливі дії відьом завжди були спланованими, а не імпульсивними. Натан Джонстон пише, що продукти ранньомодерного друку, як правило, подавали вбивство як завчасно спланований злочин. Проте, інші джерела дають можливість характеризувати вбивства в ранньомодерній Англії як злочин, що здебільшого було скоєно спонтанно, а смерть жертви була наслідком відсутності якісної медичної допомоги [див.: 51, с. 145–147].

Представлений памфлет, аналогічно до минулих текстів, містить тезу про погану репутацію людей, що врешті виявилися відьмами. Цікаво, що поряд із таким образом відьом дослідники виділяють й інший – виведення гріховності людини з її благочестивого образу. Цей аспект, як правило, було пов'язано із описуваними вище антикатолицькими мотивами [див.: 51, с. 23–24]. Отже, в культурному дискурсі пуританської Англії знаходимо місце й для образу відьми, що ззовні виглядала благочестивою, але насправді не була

такою й для образу чаклунки, демонічні зв'язки якої видавали інші її гріховні дії.

«Різні факти чаклунства» (The severall factes of Witch-crafte, 1585) – наступний памфлет, про який піде мова. Оригінал цієї брошури збережено в одній копії, що зберігається в бібліотеці коледжу Вустера, штату Огайо. М. Гібсон відмічає, що даний текст не зазначається в реєстрі канцелярських товарів, а його видавцем був Джон Чарлівуд (John Charlewood) [див.: 46, с. 125].

Звинувачена була вдова, віком близько 60-ти років, з міста Стенмор, графства Міддлсекс. Жінку звали Маргарет Гаркетт (Margaret Harkett). Серед звинувачень, що пролунали на адресу відьми виділимо наступні: 1) через заборону Джоан Фрінд (Joane Frind) забрати зібраний без дозволу на її землі горох, прокляли землю й Дж. Фрінд не змогла більше нічого на ній виростити; 2) прокляла дитину й продовж трьох тижнів «дитина померла і була знищена та засушена, як зелений лист, що висів сушитися в димарі» [20, с. 126]; 3) прокляла чоловіка, який побив її за крадіжку. Він втратив розум й одужав лише після того, як вона, повернувшись до його дому, зняла прокляття; 4) вбила чотирьох добрих коней свого сусіда за те, що він відмовився позичити жінці одного з них; 5) покалічила двадцятирічного Дж. Фрінд (після неуспішних для відьми торгів за підкови, в рамках яких Дж. Фрінд готовий був заплатити менше, ніж хотіла жінка, він поліз збирати груші й впав з дерева). Після одужання чоловіка вони посварилися вдруге й відбулося наступе – «тож його біль посилювався все більше, і він почав захворювати на туберкульоз і вмирав так само, як згадане раніше дитя, як засушений або вивітрений лист, що висів у димі димаря. Він помер через три місяці після цього, а перед смертю у нього розірвало бік, і його нутрощі та хребет гнили. Так, його нутрощі, будучи гнилими, витекли з його живота; і він помер від цього в найбільш жалюгідний і жахливий спосіб, стверджуючи перед смертю, що її чаклунство та чари стали причиною його смерті [20, с. 128]. Випадок із Дж. Фрінд, за версією автора, активізував скарги чоловіків міста проти цієї відьми. Спочатку

було влаштовано обшук її оселі, після якого в майстра Норвуда (Maister Norwood), який його здійснював, померла одна з кращих корів, а коли він заборони своїм слугами задовільнять її прохання – їм більше не вдавалося виготовляти масло та сир. Врешті жінку було затримано, визнано судом присяжних винною та страчено [20, с. 128].

Останнім в межах даного підрозділу буде розглядатися памфлет «Затримання та зізнання трьох відомих відьом» (The Apprehension and confession of three notorious Witches, 1589). Представлена публікація наявна в реєстрі канцелярських товарів, його видавцем є Томас Лоу (Thomas Lawe), а єдиний оригінал, що зберігся, знаходиться в бібліотеці Ламбетського палацу [див.: 46, с. 129].

Відьми, про яких доповідає джерело, були страчені в місті Челмсфорд, графства Ессекс. Однією з них була вдова близько восьмидесяти років на ім'я Джоан Кані (Joan Cunny) з с. Стістед (Stysted), графства Ессекс. Звинувачена зізналася, що володіє чаклунськими знаннями, які отримала від матері Гамфрі (mother Humfrye) з с. Маплестед (Maplested). Для того, аби зробитися відьмою, жінка мала стати на коліна, зробити навколо себе окружність та молитися Сатані. Після здійснення цього ритуалу до неї прийшли двоє духів, що виглядали як чорні жаби, й запитали що вони можуть зробити для неї. Відповідно, відбувся обмін – демонічні духи отримували її душу та обіцяли виконувати її бажання. Жінка зізналася, що використовувала цих помічників для того, аби наносити шкоду людям, зокрема, послала вбити дружину Джона Спарроу старшого (John Sparrowe the elder) з с. Стістед. Жінка каже, що навіть не знає точну кількість людей, яким нанесла шкоду за ці 16-20 років. Також звинувачена зазначає, що не всім людям їй вдалося нашкодити. Невразливість деяких потенційних жертв пояснюється їхньою міцною вірою в Бога. «Ця Джоан Кані, що жила дуже розпусно і мала двох розпусних дочок, які були нічим не кращими за гріховних пакостниць та мали двох незаконнонароджених дітей: обидва були хлопчиками. Ці двоє дітей були головними свідками і дали вагомий свідчення проти своїх бабусі та матерів,

старшому з них було приблизно 10 або 12 років» [17, с. 133] – зазначає автор памфлету. Показовими є характеристики, які автор наводить щодо цих відьом. Теза про гріховність людей підтверджується оглядом їхньої відповідної поведінки.

Інша відьма, про яку повідомляє памфлетист, – це Джоан Апні (Joan Urney) з Дагенема, графства Ессекс. Вона зізналася, що близько семи чи восьми років тому Фустіан Кіртл (Fustian Kirtle), також відома як Білий плащ (White-cote), відьма з Баркінга (Barking), прийшла до неї й передала фамільяра, який згідно слів другої слухатиметься наказів жінки й буде шкодити іншим. Не більше ніж за рік ця істота зникла й замість неї названа вище відьма дала жінці другого демона в образі жаби. Такі істоти за її вказівками дійсно вбивали людей. За словами звинуваченої її старша донька негативно ставиться до цих жаб, проте молодша керувати ними як й вона сама [17, с. 134].

Остання історія, що наводиться в памфлеті розповідає про Джоан Прентіс (Joan Prentice), що мешкала в с. Сібл Гедінгем (Sible Hedingham), графства Ессекс. Жінка розповіла, що близько шести років тому Диявол сам прийшов до неї, промовивши: «Я сатана, не бійтеся мене; я прийшов до тебе не для того, щоб завдати тобі шкоди, а щоб отримати твою душу, яку я повинен і хочу забрати, перш ніж я покину...» [17, с. 135]. У відповідь звинувачена сказала, що не може віддати душу, яка належить лише Ісусу Христу «через чю дорогоцінну кров, що пролилася, вона була куплена і придбана» [17, с. 135]. Проте, отримавши спочатку кров з пальця, а наступного разу зі щоки, демонічна істота пообіцяла допомагати їй, на що звинувачена погодилася. Врешті, жінка згадувала своїх сусідів на яких була ображена й наказувала своєму демонічному відвідувачу нанести їм шкоду. Одного разу вона ніби наказала вкусити сусідську дитину, але не травмувати її, проте демон все ж зробив це та зник.

Цікаво, що незаконні нащадки жінок з першої історії (Дж. Кані та її доньок) – двоє дітей, були викликані вдруге перед винисенням вироку для підтвердження свідчень. Врешті, дітей похвалили за свідчення, які ті дали

проти своїх матерів та бабусі. Внаслідок описаного вище всі ці жінки були визнані відьмами й страчені: «Присяжні визнали цих поганих жінок винними в тому, що вони вбили чоловіків, жінок і дітей, а також скоїли дуже злісні та жахливі вчинки, різні і численні рази. І на цьому суддя продовжив і проголосив їм смертний вирок, якого вони цілком заслуговували» [17, с. 137].

Викладене вище дає змогу зробити висновок, що ідеї, які ми бачимо в памфлетах про чаклунство, можна вважати органічними складовими контексту, до якого вони належать. Залучення дітей до процесів над відьмами, кривди та образи, демонізація релігійних опонентів, привалююча частка жінок в ролі звинувачених, наголос на центральній ролі фамільярів тощо – всі ці та інші аспекти, що були виявлені в текстах, можна узгодити із окресленими контекстуальними рамками. Цей розділ дозволив встановити, що опубліковані в памфлетах судові звіти можна розглядати не лише в межах судового дискурсу, а набагато ширше. Відьомство було одним з багатьох кримінальних злочинів пуританської Англії. Поряд з цим, воно було темою для обговорення, цікавинкою, страхом та загрозою. В рамках наступного розділу ми продовжимо встановлювати культурні концепції магії та чаклунства, що проявляються в писемних джерелах.

РОЗДІЛ 3. ПАМФЛЕТИ 90-Х РР. XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.: СЕМАНТИКА КОНТЕКСТУ ТА ФАНАТАЗІЙ

Завершальний розділ дослідження ми вирішили присвятити восьми памфлетам, які відрізняються від своїх хронологічних попередників вагомістю авторської інтерпретації події, що описуються. Враховуючи, що попередні кейси здебільшого декларували судові записи, було закономірно попередньо окреслити риси актуальної юридичної площини. В першому підрозділі даного розділу ми, продовжуючи визначати «культурну систему координат» як складову атрибуції обраних джерел, розглянемо політичний та релігійний аспекти. Таким чином, другий підрозділ, в якому вивчатимуться визначені тексти, постане площиною голосів авторів, що є компонентами відьомського дискурсу пуританської Англії.

3.1. Контекст: встановлення інтерпретаційного потенціалу обраних матеріалів. Торкаючись вище аспекту антикатолицьких мотивів в англійській памфлетній літературі ми відзначали, що ототожнення забобонності католицької спільноти із фольклорними образами та демонічними змістами не є девіантною особливістю цих конкретних текстів.

Ця характеристика відзначається істориками як органічний наслідок протистояння релігійних ідентичностей, що було запущено Реформацією. З цього приводу пуританський богослов Генрі Голланд в праці «Трактат проти чаклунства» (*A Treatise against Witchcraft, 1590*) пише наступне: «Погляньте, якими засобами магія, чаклунство давніх часів, ворожіння, чаклунство, феї, гобліни, відьміство тощо, які прийшли до Церкви з гнилою млою папства, були виявлені та вигнані з-поміж нас, небагато років тому: тими ж добрими засобами залишки цих диявольських оман можуть бути виявлені та викорінені в наш теперішній час» [11, с. 8]. Загалом бачимо, що трактат Г. Голланда просякнуто тезою про порятунок від гріха чаклунства, що стає можливими

завдяки реформуванню Церкви на загальному рівні та щирого прагнення до благочестя на індивідуальному [11].

Дж. Шарп пише, що англійські суди присяжних доволі рідко визнавали людей винними в відьомстві на підставі звинувачень у виклику шторму, псуванні посівів, втопленні човнів, перешкоджанні демографічному приросту чи спілкуванню зі злими духами. Поряд з цим, відповідні уявлення були складовими відомих демонологічних праць, що походять з Континенту. Прикладами можуть слугувати «Демонomanія чаклунів» (1580) Жана Бодена, що була видана у Франції та «Молот відьом» (1486) Генріха Інститоріса та Якоба Шпренгера (авторство другого є дискусійним питанням в історіографії) – продукту Священної Римської імперії. Зокрема, Жан Боден в «Чи можуть відьми наслати хвороби, безпліддя, град та бурі, а також вбивати людей і тварин» (Whether Witches Can Send Illnesses, Sterilities, Hails and Rainstorms, and Kill Men and Beasts) – восьмій главі другої книги своєї праці, серед іншого зазначає, що Сатана може передбачити природні лиха, спокусити неблагочестивих та змусити їх вважати, що саме вони викликали ці негаразди [7, с. 136–138]. В мові німецьких інквізиторів бачимо наступні тези:

1) «Що дияволи та їхні учні можуть за допомогою чаклунства викликати блискавки, град і бурі, а також що дияволи мають силу від Бога для цього, а їхні учні роблять це з дозволу Бога, підтверджується Святим Писанням у книзі Іова, розділи I та II» [13, с. 147].

2) «Проте було виявлено, що відьми охоче зізнаються в тому, що вчинили такі вчинки, і існує безліч прикладів цього, які можна навести, крім уже сказаного. Тому розумно зробити висновок, що, так само як легко вони викликають град, так і можуть спричинити блискавки та шторми на морі; отже, жодних сумнівів у цих питаннях не залишається» [13, с. 149].

Таким чином, праця Г. Інститоріса, в порівнянні з трактатом Ж. Бодена, демонструє наголос на більшій ролі відьом – адже їхні злі дії кваліфікуються як такі, що дійсно відбуваються. Проте, інквізитор аж ніяк не має на меті перебільшувати роль Диявола й, шляхом цього, нівелювати роль Бога. Його

відьми дійсно викликають гради та шторми, але відбувається це відповідно до божого регламенту.

Відповідні ілюстрації, де відьми викликають бурі, шторми, гради тощо ми бачимо на низці ксилографій, що походять з території Священної Римської імперії. Серед них – «Жінка-відьма, що викликає град» Йонанна Фінтлера (Johann Vintler, Аугсбург, 1486). Поряд з цим, відомі ксилографії з праці юриста Ульріха Молітора (Ulrich Molitor) «Про відьом та ворожок» (De Lamiis et Pythonicis Mulieribus, 1489), серед яких – «Дві відьми, що викликають бурю», насправді, є ілюстраціями тих відьомських можливостей, які автор заперечував [див.: 72, с. 246–247]. Отже, цей нарис може бути додатковим аргументом на користь тези про відсутність відьомства будь-де як певного монолітного конструкту.

Звичайно, демонологічні концепції, що продукувалися на Континенті були в змозі перетнути Ла-Манш й англійський інтелектуальний простір мав практичну можливість зробити їх актуальними складовими власних практик. Зокрема, Дж. Шарп зазначає, що англійські письменники-демонологи були знайомі з працями своїх континентальних колег. Більш детально про взаємозв'язки між різними елементами відьомського дискурсу в культурному полі Європи ми будемо говорити в рамках аналізу окремих памфлетів [див.: 67]. Наразі для нас є важливими зауважити, що хоча в англійському демонологічному дискурсі, що активно збагачувався в пізній період правління Єлизавети I та в часи Джеймса I, наявні тези, що побутували на Континенті, вони не дуже часто ставали підставами для винесення реальних вироків. Цікаво, що теза про ілюзорність дій відьом отримала визнання в англійській демонології, що, ймовірно, значно зменшувало вірогідність доказу відповідної провини. Тим не менше, монолітної позиції богословів щодо різних аспектів чаклунства не було [див.: 67].

Відсутність єдності в уявленнях про можливості відьом ми бачимо не лише в рамках вченого дискурсу, а й у порівнянні його найбільш популярних тез із дотичними до цього практиками серед населення. Прикладом може

служувати ставлення до так званих добрих відьом, або, як казали сучасники – «хитрих людей». Цікаво, що про так званих «мудрих» чи «хитрих» людей – знахарів, які практикували чаклунську діяльність, що допомагала людям, ми знаємо вкрай мало. В першу чергу, основна проблема полягає в відсутності джерел. В переважній більшості випадків ми дізнаємося про чаклунів відтоді, як вони потрапили в фокус уваги судової системи. Відповідно, ми вкрай мало знаємо про тих, хто здійснював практики, що кваліфікувалися оточенням як одна з форм чаклунства, але за життя не мав позовів проти себе. Важливо, що люди, які скаржилися на чаклунів, могли самі з позиції офіційної демонології кваліфікуватися як такі, що дотичні відьомства. В масовому культурному просторі були поширені різноманітні методи контрамагії, що не вписувалися в рамки офіційних релігійних засад, але виконували певну захисну роль. Спалення речей відьми чи варіння їх у окропі, дряпання до крові шкіри ймовірної чаклунки, випробовування плаванням – практики ширих християн, що власними силами вступали в боротьбу із Дияволом та його адептами. Але чийми методами [див.: 39, с. 144–145]?

Для пуританських, як й для католицьких священнослужителів, не існувало різниці між «чорною» та «білою» магією, адже обидва прояви були варіантом відступництва від Бога на користь Диявола. «Не є законним для жодного християнина консультиватися з відьмою або чаклуном, або йти до них по допомогу» [15, с. 62] – зазначає в праці «Трактат про чаклунство» (*A Treatise of Witchcraft*, 1616) англійський єпископ Александр Робертс. На думку автора демонологічного трактату, не слід робити судження про законність певних дій, виходячи з їхньої успішності. Звернення по допомогу до чаклунів, декларує єпископ, є бунтом проти Бога та демонстрацією власної невіри [15, с. 63]. Тим не менше, в практиках населення мала місце диференціація чаклунів на корисних та шкідливих. На думку Кірстін Макферсон Барделл (*Kirsteen Macpherson Bardell*), ми не можемо вважати акти боротьби проти відьом цілеспрямованими акціями проти місцевих знахарів. Ймовірно, люди звинувачували адептів чорної магії й зверталися в разі потреби по допомогу

до «хитрих людей», конструюючи в власній уяві їхні образи як відмінні [див.: 33, с. 118]. Більше того, популярність послуг так званих «хитрих людей» свідчить про те, що магія сприймалася як практична сила. Поряд з цим, як зауважувалося раніше, в богословській дискусії привалювала концепція ілюзорності дій Диявола, що виключала можливість будь-яких чаклунів наносити фізичну шкоду суспільству. З цього проводу пуританський письменник та священнослужитель Річард Берnard, в трактаті «Керівництво для суду присяжних» (*A Guide to Grand-Jury Men*, 1627) присвятив окремі глави поясненням поширених хвороб, на які жаліються жертви чаклунства. В рамках другої глави автор стверджує, що ці хвороби відбуваються природнім шляхом, їх не викликав Диявол та вони не є результатом дій відьми. Виходячи з цього Річард Берnard радить членам суду присяжних: 1) запитати постраждалого про причини, через які він вважає себе жертвою відьомства; 2) уточнити, чи не могло це конкретне нещастя відбутися природнім шляхом; 3) з'ясувати, чи звертався постраждалий до вчених лікарів й чи послуговувався їхніми порадами щодо лікування. Дії Диявола є можливими й, іноді, для посилення створеної ілюзії, він використовує комбінацію природніх хвороб та створеного власноруч запаморочення [6, с. 11–28].

М. Гопкінс та Дж. Стерн в трактатах «Виявлення відьом» (*The Discovery of Witches*, 1647) та «Підтвердження та виявлення чаклунства» (*A Confirmation and Discovery of Witchcraft*, 1648) відповідно, теж наголошують на ілюзорності диявольської сили. «Жодній людині не слід боятися відьом чи дияволів, знаючи при цьому, що вони не можуть завдати навіть найменшої шкоди жодній з найменших істот Божих без дозволу від Нього» - зазначає Дж. Стерн [16, с. 3]. Цікаво, що ілюзорність шкідливої магії поєднується із уявленням про матеріальність диявольських міток, з яких відьма годує своїй фамільярів. М. Гопкінс приділяє окрему увагу порівнянню природніх вад на тілі людини та міток Диявола. Зокрема, мисливець виділяє наступні маркери неприродніх позначок: 1) специфіка їхнього розташування на тілі (здебільшого, вони знаходилися в інтимних місцях); 2) нечуттєвість; 3) зникнення та поява (якщо

відьма очікує, що її будуть оглядати) [12]. Аналогічні маркери пропонує Дж. Стерн [16, с. 43–49]. Фамільяри, на думку М. Гопкінса, годуються кров'ю відьми не тому що потребують їжі, а для того, щоб нагадувати відьмі про її угоду з Дияволом [див.: 30, с. 90]. Вважаючи досвід найкращим методом для формування суджень – «Не з жодного з них, а з досвіду, який, хоча й недооцінюється, є найнадійнішим і найбезпечнішим засобом для суджень», мисливці не мали можливість реалізовувати свою діяльність у виключно ілюзорній площині координат [12; див.: 30, с. 93]. Для того, аби набути досвіду, необхідно мати можливість спостерігати матеріальні прояви відьомства. Таким чином, ілюзорні фамільяри та ілюзорне чаклунське шкідництво на практиці переслідування чаклунів поєднувалися із матеріальними мітками на тілі відьми, які можна знайти та відрізнити від природніх позначок [див.: 30, с. 91]. Важливо підкреслити, що суди над відьмами часів Громадянської війни, що проводилися за посередництва М. Гопкінса та Дж. Стерна, на думку М. Гаскілла, спровокували більше скепсису, ніж захоплення [див.: 45, с. 293].

Звертаючись до візуальних матеріалів, що мають англійське походження, слід назвати фронтиспис з названої вище праці М. Гопкінса [12]. На цьому зображенні бачимо М. Гопкінса в оточенні фамільярів – демонічних помічників відьом, яких він старанно вишукував впродовж своєї нетривалої мисливської кар'єри. Крім того, зображення відьом бачимо в памфлетах, зокрема в «Слухання одночасно дивне і правдиве» та «Затримання та зізнання трьох відомих відьом». В першому маємо дві ілюстрації: 1) момент нанесення відьмою шкоди своїй сусідці (звичайно, за участі фамільяра); 2) годування старою відьмою трьох своїх демонічних помічників, послуговуючись ложкою та мискою. Другий памфлет, на титульній сторінці, містить зображення трьох повішаних відьом та їхніх фамільярів, що блукають біля шибениці [див.: 70, с. 53–54; с. 115]. Отже, ілюстративний матеріал, що мав віддзеркалювати тези текстів, до яких вони додавалися, можуть слугувати цікавим доповненням до нашого розуміння відьомства в культурному дискурсі пуританської Англії.

Цей дискурс, як ми побачили вище, поєднав елемент комерційної доцільності (зображення «гострих сюжетів» за участі фамільярів та Диявола підвищували продажі брошур), правової необхідності (неможливо судити людину за злочин, усі докази якого є актуальними лише в площині диявольського обману), політичного та релігійного протистояння. Останні дві позиції далі розглянемо трохи детальніше.

П. Елмер зауважує, що в культурній дійсності пуританської Англії, злочин відьом кваліфікувався як релігійних злочин – бунт проти Бога та політичний – бунт проти уряду країни. Дослідник розглядає комплекс уявлень про відьом початку Нового часу як інструмент підтвердження та укріплення віри християн в Бога та справжню Церкву. Крім того, ці складові культурного дискурсу стосувалися також вивчення моделей вдалого політичного управління. Згідно висновку історика, демонологи та теологи різних конфесій, а також лікарі, прагнули дізнатися більше природу демонічного правління, що розглядалося як свого роду «політичне тіло». Диявол, в такому ключі, виступав не лише як спокусник людства, й як ладний керівник свого царства [див.: 40, с. 5–6]. Ідеологічне забарвлення Громадянської війни в Англії було наповнено ідеями дияволізму, що реалізовувалася в спробах дискредитації опонентів. Зокрема, звинувачення короля Чарльза I в тому, що він є втіленням Диявола, могло бути яскравим та безпрецедентним (в сенсі соціального рівня звинуваченої особи) явищем, проте аж ніяк не виключним для свого культурного контексту. Демонізація в площині політичної кризи проявилася не лише в цьому епізоді. Пресвітеріани та індепенденти використовували відповідну риторичку один проти одного. Політичні опоненти всередині пуританської спільноти не цуралися послуговуватися концепцією диявольської підривної діяльності, активність якої було спровоковано духовним зростанням, до якого, звичайно, мали відношення оратори. Таким чином, демонізація як складова мови бунту та протистояння була актуальною в кризових політичних реаліях 1640-х рр., проте є не продуктом цих подій, а новими прикладами вираження [див.: 51, с. 248–251]. Цікаво, що демонізм на

рівні великої політики був актуальним для Англії й до Громадянської війни. Дебора Вілліс, розглядаючи розглядає в полеміці проти ревної католички Марії I Тюдор, шотландської королеви та претендентки на владу в Англії Марії Стюарт й протиставлення ним добродійному образу Єлизавети I ті ж ідейні складові, що й в площині сільських чвар. Процес формування образу Єлизавети як «матері держави» припадає на час прийняття закону проти відьом. На думку Д. Вілліс в цих історичних сюжетах є актуальною материнська ідентичність, яка не може залишитися поза лаштунками [див.: 70, с. 120–121]. Офіційне утвердження в 1559 р. за Англією статусу протестантської країни аж ніяк не нівелювало напругу між католиками та протестантами всередині держави. Ш.-Р. Міллар розглядає білль проти чаклунства, що було опубліковано в 1563 р., політичною реакцією, спрямованою проти католиків. В рамках протестантського релігійного дискурсу відбулося укріплення асоціативного ряду «католицизм – магія – диявольська сила». Таким чином, виявленням відьом могло бути одночасно виявленням таємних католиків, що на думку історикині, цікавило королеву Єлизавету в першу чергу [див.: 56, с. 3–4].

Ще однією важливою складовою історичного контексту був скептицизм, що зустрічається в риторичі різних англійських авторитетів – церковних та світських. Крім того, згідно твердженню Дж. Шарпа, король Джеймс I – автор демонологічного трактату та ініціатор полювання на відьом у Шотландії, в період свого правління в Англії послуговувався знаннями й досвідом з метою розкриття наклепів [67].

Як вже зауважувалося в минулому розділі, для нас є важливим розглядати відьомство в культурному дискурсі пуританської Англії через адекватну для цього феномену оптику. Не перебільшувати та не применшувати значення досліджуваного явища для сучасників є завданням будь-якої академічної праці. Різні регіональні дослідження, а також факти занепокоєння офіціозу демонструють, що уявлення про законність та злочинність у контексті відьомства, як правило не узгоджувалися між

дискурсом еліт та різноманіттям суспільних практик. Наприклад, Елісон Роулендс [63], Джонатан Дюрант [38], Ліндал Ропер [61; 62] у своїх регіональних дослідженнях, що присвячено феномену чаклунства в німецьких землях, звертають увагу на те, що звинувачені в чаклунстві часто мали своїх «клієнтів» серед місцевого населення та сприймалися в суспільстві не як адепти Сатани, а скоріше як корисні люди, що можуть більше, ніж інші. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо в протоколах справи Анни Ролеффес – відьми, яку судили в м. Брауншвейг у 1663 р. В матеріалах цієї континентальної справи прослідковується теза про те, що до жінки на повсякденній основі зверталися люди із різноманітними проблемами (від стану здоров'я до втрати майна), які Анна Ролеффес, за винагороду (в вигляді їжі, пива чи грошей) намагалася вирішити [див.: 28, с. 109–110; 29, с. 67–68]. Отже, незважаючи на те, що світські та церковні еліти кваліфікували будь-яке чаклунство як бунт проти Бога, серед населення, люди, що здійснювали такі практики, далеко не завжди мали погану репутацію чи сприймалися як адепти Сатани. Актуальність такої тези для англійської спільноти ми можемо констатувати виходячи із демонологічної полеміки та змісту памфлетів. Автори цих різних джерел часто декларували моралізаторську мету здійснення відповідної публікації та наголошували на омані, в якій перебувають люди, що схвально ставляться до чаклунів, які практикують нібито корисні форми магії.

Необхідність популяризації тези про те, що чаклунство в різних його проявах, поза залежністю від ступеня матеріальної користі чи шкоди є гріхом та злочином, свідчить про те, що ця істина аж ніяк не була загальною. На підставі всього сказаного вище в нас може скластися уявлення, що описана проблема є характерною саме для злочину відьомства. Проте, проблема нетотожності тез офіціозу та популярних практик розглядається Дж. Шарпом в більш широкому ключі кримінальної історії Англії, що дозволяє досліднику констатувати її актуальність по відношенню до різних форм злочинів. З цього приводу вчений пише: «Отже, браконьєри, грабіжники, фальшивомонетники,

бунтівники та контрабандисти всі виявляються діючими в межах системи популярних уявлень про законність або, принаймні, популярних легітимізуючих уявлень. Наголос робиться на «соціальному злочині»: поведінка, яку офіційні органи визначили як незаконну, але багато з її правопорушників та великі верстви населення не вважали «кримінальною» [див.: 64, с. 18].

М. Гаскілл, в рамках власного доробку, розвиває зауваження Дж. Шарпа щодо певної totoжності категорій гріха та злочину в культурному просторі пуританської Англії. Загально відомим фактом є те, що Реформація в Англії відбулася «зверху», за ініціативи короля Генрі VIII. Історик зауважує, що Реформація була також «революцією зсередини» – психологічними й світоглядними трансформаціями населення. Релігійна ідеологія, перебуваючи в симбіозі зі світською, була інструментом уряду щодо придушення правопорушень у суспільстві. Ускладнення держави як такої та Реформація сприяли розділенню священного та світського – ідей, ролей, ритуалів, фізичних просторів. Кульмінацію цього, на перший погляд парадоксального процесу (якщо відштовхуватися від поверхневого розуміння Реформації винятково в ключі злиття ролі лідера Церкви та держави в особі короля), ми спостерігаємо ближче до XVIII ст. [див.: 42, с. 12–13]. Отже, в ранньомодерну добу ми бачимо передумови для сегрегації цих двох царин – релігійної та світської, хоча поряд з цим залишається актуальним їхнє єднання та взаємодоповнення. М. Гаскілл пише, що англійці початку Нового часу були схильні думати не стільки про злочини, як про окремі гріхи, що мали особливе соціальне значення [див.: 42, с. 28]. Поряд з цим, релігія та магія мали по-різному узгоджуватися в декларативній та практичній площинах культурного простору початку Нового часу. Офіціоз, звичайно, прагнув чіткого їхнього протиставлення, проте практично кордони між «чистим» та «нечистим», «священним» та «проклятим», «реальним» та «уявним» були доволі хиткими та невизначеними [див.: 42, с. 14; 60, с. 184–185]. Прикладом таких світоглядних комбінацій є набір образів персонажа англійського фольклору,

віщунки матері Шиптон. В статті «Матір Шиптон та Диявол» (Mother Shipton and the Devil) Д. Олдрідж розглядає процес трансформації її образу в англійській літературі. Вчений прослідкував перехід від образу корисної віщунки до злої служниці Сатани. Вже в другій половині XVII ст. в творах почали домінувати комічні мотиви. Культурний контекст середовища впливав на образ матері Шиптон, що обумовлювало його демонізацію. Тим не менше, читачі, що наприкінці 1560-х рр. насолоджувалися комедіями за участі Диявола та його недолугих adeptів, природньо вписували це в рамки релігійної ідентичності, що визнавала наявність відьомства, засуджувала людей, що практикувала його та боялася диявольських пасток [див.: 57, с. 221–222]. Н. Джонстон наголошує, що концепція присутності Диявола в повсякденні людей є значущою не лише в контексті історії ранньомодерного відьомства, а й культурного простору загалом [51, с. 20].

М. Гаскілл пише, що уявлення про ранньомодерний світоглядний простір як про певну монолітну й логічну конструкцію є хибним. Мислення різних людей цього різного в багатьох сенсах часу, включало широкий спектр ідей, що інколи не узгоджувалися. Вчений наголошує, що результатом наукових розробок має бути не досягнення розуміння світу початку Нового часу як певної об'єктивної дійсності (що має місце лише в рамках нашого суб'єктивного сприйняття), а наближення до розуміння суб'єктивних конструктів, що створювалися сучасниками [див.: 42, с. 15–16].

Взявши за основу описану вище позицію, ми прагнемо в рамках представленого розділу розглянути суб'єктивні конструкти, що створювалися англійськими памфлетистами кінця останнього десятиліття XVI та початку XVII ст. Їхні голоси не слід вважати репрезентацією усіх складових уявлень про відьомство в зазначений періоду. Скоріше, вони є неплоскими складовими цих багат шарових та суперечливих концептів. В наступному підрозділі, звертаючись до конкретних текстів, спробуємо виокремити наявні в них світоглядні елементи.

3.2. Тексти: голоси в культурному дискурсі. Першим памфлетом, який ми розглянемо в цьому розділі буде «Найзліший вчинок нещасної відьми» (A Most Wicked worke of a wretched Witch, 1592). М. Гібсон відзначає наступні його особливості: 1) особистість автора достеменно встановити неможливо, проте, виходячи з манери письма, це була освічена людина; 2) неможливо також визначити чи відбувався насправді суд, що надихнув автора до створення цього тексту; 3) відповідно до сюжету памфлету, в відьми не було жодних, типових для таких випадків, причин нанести шкоду головному герою; 4) цей памфлет було внесено до реєстру канцелярських товарів й наразі оригінал зберігається в бібліотеці Ламбетського палацу; 5) п'єса «Чернець Бекон і Чернець Бангей» (Friar Bacon and Friar Bungay) Роберта Гріна (Robert Greene), що вийшла в тому ж році, може розглядатися як дуже схожа на сюжет, що вимальовується зі сторінок памфлету [див.: 46, с. 138–139].

Перед тим як перейти до повідомлення про злочин, автор перераховує імена Диявола та наголошує на його силі й хитрощам, яким жоден зі слабких боягузливих людей не здатен протистояти. Далі автор переходить до згадки про відьом – «один – замість інструментів для зваблення розуму й душі, інший – щоб нападати на смертне тіло, обманювати й захоплювати почуття» [4, с. 141].

Головним героєм даної розповіді виступає Річард Берт (Richard Burt) – слуга сеньйора Едлінга (Maister Edling) з Вудгола (Woodhall) в парафії Піннер (Pinner) у графстві Міддлсекс (Myddlesex), за милю від Гарроу (Harrow). Річард стає жертвою відьми, матері Аткинс (Mother Atkyns), проте, ймовірно, ні він сам, ні автор публікації не може чи не хоче окреслювати її ймовірні мотиви. Одного разу під час прогулянки він хотів натравити свого собаку на зайця, що випадково з'явився коло них. Проте, собака не лише не зацікавилася такою можливістю, а й почала дуже дивно поводитися, наче щось її сильно стурбувало. Чоловік, навпаки, вирішив піти за цим зайцем й опинився біля дому матері Аткинс, що, як він знав, була відьмою. Іншого разу, під час роботи в майстерні, перед ним з'явився жахливий чорний кіт та, промовивши до

Річарда, наказав піти з ним. Чоловік піднявся в повітрі й, перелетівши певну відстань, опинився в жахливому місці, де було повно криків, демонів, спеки, сморіду. Чоловік повернувся додому, але за домовленістю мав зберігати в таємниці цей епізод зі свого життя. Врешті, за сприяння його господаря, що був здивований такій тривалій відсутності Річарда, священник змусив його заговорити. Зняши ці чари, Річард промовив: «Горе матері Аtkінс, горе матері Аtkінс, бо вона мене зачарувала» [4, с. 144]. Далі автор розповідає ще декілька історій про матір Аtkінс та її жертв, де чітко вибудовується наступний причинно-наслідковий зв'язок – жінка просила щось в господарів – їй було відновлено – в домі цих господарів сталося якесь лихо (воно могло безпосередньо стосуватися тієї царини, що стосувалася прохання відмови) [4, с. 140–145].

Очевидно, що мова в цьому тексті йде про відвідування свідком шабашу відьом. Як зазначалося раніше, ідея про збіговиська відьом, що супроводжувалися розпустою та поклонінням Дияволу, була популярною на континенті, проте не здобула поширення в Англії. Тим не менше, представлений текст демонструє, що навіть непопулярні ідеї були складовими культурного дискурсу. Шабаші не розглядали серйозно на рівні кримінального провадження, проте, ця ідея епізодично могла вживатися сучасниками. Продовжуючи описану раніше тезу про бажання авторів підвищити комерційний потенціал своїх публікацій, можемо висловити припущення, що інтеграція сюжету відьомського збіговиська могла слугувати цій же меті. Якщо відштовхуватися від зауваження М. Гібсон, що анонімний автор був освіченою людиною, можемо припустити, що цю ідею він позичив з якого демонологічного континентального трактату.

«Згадка про деяких найвідоміших відьом» (*A memoriall of certaine most notorious witches, 1595*) – наступний текст, що потребує уваги. М. Гібсон виокремлює наступні характеристики цієї публікації: 1) памфлет є зразком повторного використання історії, що публікувалася раніше; 2) перший варіант історії було подано в памфлеті «Допит і зізнання відомої відьми на ім'я Матір

Арнольд» з твору «Світ чудес. Безліч убивств. Збірка шахрайств»» (The Examination and Confession of a notorious Witch named Mother Arnold from A World of Wonders. A Masse of Murthers. A Covie of Cosonages», 1595), який є загубленим; 3) оригінал зберігається в бібліотеці Триніті-коледжу в Кембриджі [див.: 46, с. 146–147].

Хоча памфлет є скороченою версією більш розлого звіту, який не дійшов до нас, можемо виділити низку цікавих особливостей цього тексту. «У Баркінгу, в Ессексі, за сім миль від Лондона, жила відьма відома як матір у білій одежі, також відома як матір Арнольд, або матір Глассенбері, яка скоїла багато жахливих вчинків, як можна побачити» - зазначається на початку [3, с. 147]. Далі, відповідно до логіки викладу, бачимо опис цих лихих дій, спричинених відьмою. Рибалка Томас Кларк (Thomas Clark), що жив у Баркінгу розлютив відьму (яким чином не зазначається) й коли він рибалив, відбулася наступна ситуація – «Але раптом цей хлопець закричав і сказав, що бачив, як матір Арнольд, відьма, йшла по воді, і в той же момент закричав, що дух увійшов у нього і змусив його вбити себе. Тож він узяв сокиру, гак і ніж і викинув їх за борт, а потім прив'язав себе в середині мотузкою і впав у божевілля, так що хлопці закликали інших рибалок, які намагалися йому допомогти» [3, с. 147]. Врешті чоловіка вдалося врятувати й привести додому, проте там він продовжував кричати про матір Арнольд й помер.

В іншому сюжеті фігурує ця ж відьма й Вільям Долбі (William Daulbie), який підійшов до неї, вдарив й втік у натовп, розраховуючи, що вона так і не дізнається хто саме це зробив. Проте «вона миттєво підійшла до нього, взяла його за руку, подякувала за її падіння і сказала, що помститься йому» [3, с. 148]. Зайве казати, що так і сталося. Іншого разу Вільям Долбі побачив як відьма сиділа під деревом та молилася, а зайшовши у дім спробував вчинити самогубство – «він намагався вбити себе, засунувши голову в відро з відходами свиней, де б він і задихнувся, якби допомога не запобігла цьому» [3, с. 148]. Далі описуються страшні болі в тілі й занепокоєння, що відчував Вільям Долбі навіть після того як друзі вклали його спати. Пізніше чоловік

свідчив у суді проти цієї відьми, але отримав на свою адресу погрозу від її доньки й наступної ночі «йому було завдано удару в шию, через що він захворів» [3, с. 148]. Іншою жертвою відьми став сеньйор Клемент Сіслі, есквайр (Master Clement Sisley Esquire), який намагався сприяти її офіційному арешту, після чого він отримав важку травму нижніх кінцівок й був змушений ще тривалий час пересувати за допомогою милиць. Врешті, відьму все ж було заарештовано, виявлено ще низку злочинів, що були здійснені нею проти інших людей, на підставі чого й страчено [3, с. 149–150]. Отже, представлений текст демонструє нам не історію, що дійсно відбулася, адже ми не маємо жодних свідчень, що могли б підтвердити ті чи інші описи автора. Тим не менше, ми бачимо в цьому огляді злочину, який міг бути чи не бути насправді, широкий спектр емоцій й обставини, що вважалися автором памфлету зрозумілими та цікавими. Зокрема, окрім типового сюжету за яким людина, що образила відьму ризикувала стати її жертвою, бачимо варіант помсти, який ми не зустрічали в інших текстах – нахили до суїциду, що навіювалися жертвам відьмою. Можливо, автор вважав, що така концепція привертатиме увагу читачів памфлету й робитиме його цікавішим. В такому разі питання не лише фізичної шкоди, а й впливу на свідомість подається як актуальних страх в культурному дискурсі ранньомодерної Англії. Крім того, бачимо, що всі жертви відьми представлено членами спільноти, яка намагалася надати їм допомогу, коли вони ставали жертвами відьми. Звичайно, ми не маємо сприймати цей опис як такий, що був загальним для всієї ранньомодерної Англії – ніби кожна людина завжди отримувала допомогу від своїх друзів та знайомих, коли потрапляла в небезпеку. Проте, автор подає читачу саме концепцію, головними дійовими особами якої є відьма, жертви та соціум, який надавав другим певну допомогу.

Далі розглянемо памфлет 1606 р. «Різні практики Джоан Гаррісон та її дочки» (The severall practises of Johane Harrison and her daughter). М. Гібсон наголошує, що представлений текст є фрагментом брошури «Найбільш жорстоке та криваве вбивство, скоєне дружиною трактирника на ім'я Енніс

Делл... З різними чаклунствами та найбільш підлими практиками однієї Джоан Гаррісон та її дочки» (The Most Cruell and Bloody Murther committed by an Inkeepers Wife, called Annis Dell . . . With the severall Witchcrafts, and most damnable practises of one Johane Harrison and her Daughter). Вбивство трирічної дитини та відрізання язика його сестри – злочини відьом, про які автор розповідається в тексті від третьої особи. Дослідниця припускає, що даний текст базувався на інформації, що була почута й побачена автором під час судових засідань. Порівнявши зміст памфлету із судовими записами цього періоду, вчена дійшла висновку, що автор змінив імена відьом. Також, історикиня вказала на відсутність в джерелі імен офіційних осіб, дотичних до суду [див.: 46, с. 151–152].

Відповідно до тексту, відьмами, що були страчені в серпні 1606 р. у Гартфорді (Hartford) виявилися Джоан Гаррісон та її донька. Дж. Гаррісон, що мешкала в м. Ройстон (Royston), графства Гартфорд, тривалий час підозрювалася в чаклунстві. Серед особистих речей звинуваченої під час обшуку було знайдено чоловічі та жіночі кістки, волосся різних кольорів, а також пергамент із малюнками, що нагадували складові організму людини. Жінка врешті зізналася, що за допомогою цих речей, а також духам, наносила шкоду людям. Відповідно до описаного нею ритуалу треба було проколоти голкою певний суглоб, зображений на пергаменті, й жертва відчувала біль [21, с. 152–153]. Цікавим є зауваження М. Гібсон про те, що цей опис міг бути примітивною характеристикою анатомічної діаграми з ілюстрованої книжки [див.: 46, с. 153].

Один зі свідків розповів історію про те як після погрози з боку цієї жінки він впродовж того дня почав почувати себе жахливо [21, с. 153]. Пізніше інший чоловік «прийшовши з братерською любов'ю, щоб відвідати його» [21, с. 153] вислухав твердження жертви про те, що його страждання є результатом чаклунства й йому може допомогти лише декілька подряпин, що буде нанесено відьми. Цей добрий сусід вирішує допомогти й вони разом з дружиною влаштовують можливість жертві нанести подряпини відьми. За 3-4

дні хворому стало краще, проте суд оштрафував його за нанесення шкоди жінці, а через певний час цей чоловік знову занедужав та помер. Автор повідомляє, що був ще один аналогічний випадок, де інший чоловік наніс за містом цій відьмі подряпини та одужав. Інша історія повідомляла про жінку, що прала білизну й випадково бризнула водою на доньку Дж. Гаррісон, після чого та погрозилася їй. Трохи пізніше колиска із немовлям, що знаходилася поруч опинилася перевернутою й розбитою а дитина вбитою. В одному з наступних епізодів відьма спричинила мор худоби, а наприкінці погрожує п'яниці в пабі, реалізовує свою погрозу, але піддається нападу цієї останньої жертви, що дряпає її, притягує до міста й, скориставшись підтримкою громадськості, домагається страти обох відьом [21, с. 153–157].

Як зауважувалося раніше, в ранньомодерній Англії побутувало уявлення про те, що дряпання шкіри відьми допоможе її жертві одужати. Психологічні аспекти цих практик могли бути різними. Як мінімум, воно виступало в ролі фактичної санкції щодо фізичної шкоди людині, яку підозрювали в власних негараздах. З іншого боку, таке вірування могло бути пов'язано із дегуманізацією відьом, що було наслідком їхньої демонічної репутації. Демонізація «інших» в середньовічній Європі, серед яких були еретики та євреї, виконувала роль «дозволу» негативного сприйняття людей, що входили до цих груп [див.: 51, с. 154]. Описані раніше спроби демонізації політичних та релігійних опонентів можна розглядати як інші прояви цієї моделі.

Далі звернемося до памфлету «Відьми Нортгемптонширу» (The Witches of Northamptonshire, 1612). М. Гібсон зазначає, що даний текст увібрав широкий спектр уявлень про чаклунство: скарги дітей на відьом, тези про безпричинність відьомських нападів, зурочення заможних людей біднішими, практики випробовування відьом на предмет їхньої чаклунської ідентичності [див.: 46, с. 158–159].

В представленому джерелі йдеться про страту п'ятох жінок – Агнес Браун (Agnes Browne), Артур Білл (Arthur Bill), Джоан Вон (Joane Vaughan),

Гелен Дженкінсон (Hellen Jenkenson), Мері Барбер (Mary Barber) в Нортгемптоні 22 липня 1612 р. Починається текст із розлогих міркувань щодо скоєного цими жінками злочину – знецінення божественної чистоти шляхом укладання союзу з Дияволом. Автор памфлету демонструє власний протест тезі про те, що демонічні помічники дійсно виконують вказівки відьом та наносять шкоду людям. На думку памфлетиста це є диявольським обманом, що спрямовано на утримання відьми під контролем, шляхом створення ілюзії її могутності. Проте, й відьми й такі духи існують, тому автор хоче довести цю інформацію до відома тих, хто має певні сумніви щодо цього. Цікаву характеристику ми бачимо щодо однієї зі згадуваних в тексті відьом: «Ця Агнес Браун жила в Гілсборо в графстві Нортгемптон, походила з бідної родини і мала ще біднішу освіту. Як людина, що не була створена для добра, через відсутність благодаті ніколи не мала можливості отримати її, вона завжди відзначалася поганим характером і злобним настроєм, була злою та мстивою, і багато років перед своєю смертю її ненавиділи і боялися сусіди. Вона вже давно підозрювалася в місті, де вона жила, у злочині, що зрештою підтвердився» [22, с. 162]. В рамках одного речення автор окреслив загальний образ жінки, де факти з різних етапів її життя узгоджувалися із фінальним результатом – стратою за відьомство. Далі ми дізнаємося про доньку А. Браун – «Джоан Вон або Варнхем, дівка (або, принаймні, незаміжня), така ж безбожна, як її мати, і обидві вони були так далеко від благодаті, як небо від пекла» [22, с. 162]. Показово, що описуючи історії людей, що постраждали від відьом, автор протиставляє добрих персонажів злим. Злими, звичайно, виявляються відьми, а жертви, навіть в випадку наявності певної конфліктної ситуації, що мотивувала відьму до дій, описуються як добрі й благородні люди. Конфліктні ситуація аж ніяк не виправдовують дій відьми. Скоріше, перед нами вимальовується «жива історія», повсякденний сюжет, що є знайомий для читачів – сварки, образи, звинувачення, конфлікти в публічних місцях чи під час приватних розмов. Відповідно, і подальша ситуація –

страждання людини, що стала жертвою ображеної відьми, вписується в звичну для читачів картину життя.

«Дивовижне відкриття відьом» (The Wonderful Discoverie of Witches) – памфлет, що був написаний Томасом Поттсом (Thomas Potts) у 1612 р. М. Гібсон відзначає наукову цікавість до даного джерела, що була реалізована в чисельних публікаціях та окремій конференції 1999 р. в Коледжі святого Мартіна в Ланкастері. Текст було внесено до Реєстру, а його оригінал наразі зберігається в Бодліанській бібліотеці. Також дослідниця відзначає методичний підхід автора в питанні збору звітної документації й поєднання в його творі особливостей поточного й попереднього періоду в історії таких публікацій – використання юридичних документів та бажання інтегрувати до них власні коментарі. Крім того, М. Гібсон вважає, що памфлет не є цілісним й, можливо, міг мати більше одного автора [див.: 46, с. 173–175].

Далі виділимо особливості представленого джерела. Процес відбувався в Ланкастері й до нього було включено 19 відьом. Крім того, в передмові автор дуже позитивно характеризує роботу офіційних осіб, завдяки якій вдалося досягти справедливості. Мотивація здійснення представленної публікації подається доволі типово – автор прагне стримати людей від подібних відчайдушних вчинків. [22, с. 180].

В тексті також присутні описи духів-помічників, акт годування фамільярів, мор худоби, вбивство людей (у тому числі й дітей), ідея спадковості чаклунства, ідея загрози не лише життю, але й майну. З тексту ми бачимо, що злочини цих багатьох відьом мають єдину природу – демонічну й, відповідно, доволі схожі втілення, що були певним проявом шкоди. Кожен персонаж носить власне ім'я й опиняється в окремих буденних ситуаціях, але поряд з іншими відьмами має зазначені вище складові своєї біографії, що реалізуються в цих дещо різних обставинах. В джерелі бачимо ідею про відьомство як результат католицької змови: «Це звичайно для священників і єзуїтів: жоден поважний зв'язок, споріднення чи дружба не можуть змусити їх утриматися від своїх змов...» [22, с. 228]. Далі в тексті міститься заклик до

Бога із проханням «нас» від «них» та «їхніх змов», де «вони» – католики, отже, релігійні опоненти [22, с. 229].

Автор памфлету акцентує увагу на визначній ролі свідків без участі яких звинувачення та арешти відьом мали б можливості відбутися. Відьми відповідно визначення автора є саме групою й, свідчення проти однієї з них буде внеском в добробут країни. Крім того, автор описує суддів як намісників Бога, що покликані ним захищати правосуддя. З тексту памфлету до читача лунає заклик молитися Богу аби пам'ять про поважних суддів була передана нащадкам [22, с. 265].

«Затримані відьми» (Witches Apprehended, 1613) – наступний памфлет, про який піде мова. Цей текст було надруковано Вільямом Стенсбі (William Stansby) Едварда Мартчанта для (Edward Marchant) й внесено до реєстру канцелярських товарів 23 січня 1613 р. Оригінал зберігається в Каліфорнії, в бібліотеці Хантінгтона. Відповідно висновку М. Гібсон памфлетист не посилається на юридичні документи, але висвітлені ним сюжети перетинаються із історіями, що публікували в інших брошурах [див.: 46, с. 266].

В памфлеті описується історія відьомства матері Саттон (Mother Sutton) та її доньки Марі Саттон (Mary Sutton), які в Бедфордширі були визнані винними в відьомстві й страчені. Сусіди вважали, що вдова тримала свою доньку поруч з міркувань допомоги в старості, проте, як виявилось, метою жінки було навчити свою молодшу наступницю служінні Дияволу. Городяни тривали час не підозрювали зазначену вдову в гріху відьомства й доручили їй слідкувати за свинями. Пізніше хвороби, від яких страждала худоба стали одним з доказів її злочину. Група людей були впевнені, що дивна поведінка коней та руйнування засобів перевезення речей, що трапилися з ними дорогою, пов'язані із чорною свинею, що прямувала за ними впродовж цих дорожніх колізій а потім направилася до хати матері Саттон. Господар вантажу не повірив цим розповідям своїх слуг й заключив, що вони були на підпитку. Пізніше, коли працюючи в полі один зі слуг завів розмову про цих жінок –

прилетів жук й сів йому на груди, після чого в чоловіка відбулося запаморочення. Прийшовши до тям чоловік поспішив розповісти іншим людям про те, що з ним сталося. Приступи чоловіка повторювалися й не було єдиної думки щодо їхніх причин. Автор памфлету зазначає, що адепти Сатани діють вночі. Тому саме в цю частину доби, коли описаний вище старий слуга – жертва відьом знаходився в своєму ліжку, до нього в кімнату увійшла Мері й сіла поруч. Який час жінка в'язала, якийсь дивилася на нього. Врешті відьма запропонувала хворому угоду – він одужає, якщо погодиться на те, щоб вона лягла поруч з ним. Автор інтерпретує цей сюжет як спробу Диявола розширити коло своїх слуг. Далі памфлетист пояснює читачу, що єдиним практичним методом захисту від Диявола є віра в Бога, що стає сильнішою, коли людина стикається із першим. Отже, хворий, якому було складно навіть поворушитися, завдяки допомозі Бога знайшов собі сили не лише відмовити відьмі, але й присоромити її за гріх чаклунства й те, що вона мала трьох дітей, але ніколи не була заміжньою. Після цього жінка пішла. Чоловік вже знав напевно причину своїх лих, а тому переповів це господарю, в якого служим. Другий зібрав людей, поїхав в поле, де працювала ця жінка й силою привіз її до хворого, аби той міг подряпати її шкіру й, таким чином, здобути полегшення. Після насильства над відьмою чоловікову дійсно стало краще, але й її сили демонічні сили збільшилися і тому полегшення швидко пройшло. З того часу містом почала ширитися інформація про цей випадок й, відповідно, репутація обох жінок суттєво зіпсувалася. Так, семирічний син сеньйора Енгера (Master Enger) – господаря дому, в якому відбувалися описане вище, побачивши на вулиці матір Саттон почав кидати в неї каміння. Трохи з часом мати та донька помстилися за завдані кривди – хлопчик захворів та врешті помер. Батько, що вважав відьом винними в смерті свого сина, шкоді, нанесеній худобі та своєму слугі, послуговуючись підказкою людей, вирішив випробувати молодшу відьму водою. Перший раз зв'язана жінка тонула й її врятувала. Під час обшуку на її стегнах знайшли позначки, з яких, згідно слів сина відьми, вона годувала своїх демонічних духів. Зв'язана й занурена в воду

вдруге жінка залишилася на поверхні, що стало для всі присутніх головним доказом її вини. Відьма намагалася спростувати висунуті до неї звинувачення, але після погрози, що постраждає її син, жінка все визнала. Зізнання відьми дозволило ув'язнити її та її матір, а потім, за рішенням суду – стратити [25, с. 267–275].

Описана історія не має історичного підтвердження, але є цікавою, адже дозволяє визначити що автор хотів піднести як «добру» та «погану» поведінку. Памфлетист розповідає історію, що має зацікавити читачів й тому, можливо, спеціально використовував найбільш яскраві складові уявлень про чаклунство – мор худоби, наявність демонічних помічників, мітки на тілі відьми, спадковий характер відьомства, відьомство тих, про кого так не могли подумати, довготривалий характер відьомської діяльності, смерть дитини, погрози, каліцтво, випробовування водою тощо. Тим не менше, цікаво, що шкоду, яку люди наносили відьмам автор тексту не вважає шкоду, а описує як базові складові свого сюжету. Відповідно, все те, що було зроблено проти жінок – було зроблено проти ворога, а тому не піддається засудженню.

Як зауважувалося раніше, дряпання відьом до крові та випробовування водою були незаконними практиками й свого роду контрмагією. Такі практики є поширеним елементом памфлетної літератури, проте майже не зустрічаються в континентальних процесах [див.: 36, с. 173]. Найбільш масово метод плавання використовувався в часи Громадянської війни, коли в східних графствах пошуки відьом здійснювали М. Гопкінс та Дж. Стерн [див.: 36, с. 158–159]. Трактати обох мисливців демонструють, що авторів звинувачували в незаконності їхній дій й обидвоє мали необхідність виправдовуватися. Зокрема, М. Гопкінс та Дж. Стерн зауважували, що визнають ефективність випробування плаванням, але цей метод є незаконним, тому вони ніколи не застосовували його на практиці [16, с. 18–19; 12]. М. Гаскілл пише, що не зважаючи на заперечення мисливців, вони все ж використовували перевірку плаванням як й інші заборонені дії, які ті спростовували – утримання звинувачених без їжі та сну до моменту їхнього зізнання, застосування сили

тощо [див.: 45, с. 296]. О.-А. Дарр пише, що є свідчення того, що випробування плаванням продовжувало практикуватися певний час навіть після скасування на початку XVIII ст. кримінальної відповідальності за відьомство [36, с. 159].

Ми раніше вже зустрічали посилення памфлетистів на те, що суд приймав свідчення дітей. Загалом, дітей вважали некомпетентними свідками й свідчення дітей віком до 14 років зазвичай не допускалися. Є версії, що розглядають свідчення дітей від 9 до 13 років як такі, що в окремих випадках можуть враховуватися. Ця специфіка стосується загальних положень права. В контексті злочину чаклунства, як й інших таємних злочинів, для яких притаманна проблема відсутності доказів (содомія, зґвалтування тощо) свідчення дітей до 13 років дійсно могли враховуватися [36, с. 199].

«Дивовижне відкриття чаклунства Маргарет і Філіппа Флауер» («The Wonderful Discovery of the Witchcrafts of Margaret and Phillip Flower», 1619) – черговий памфлет. Френсіс Меннерс (Francis Manners), граф Ратленду (Rutland) є жертвою чаклунів цієї історії. Відповідно до сюжету, відьми вбили його синів та хотіли завдати шкоду доньці. М. Гібсон відмічає яскраве протиставлення гріховних, неосвідчених й невіруючих відьом блискучій в усіх аспектах родині графа. Крім того, дослідниця констатує відсутність типового для таких брошур стереотипу про причину відьомського зла – наприклад, історії про те як сам граф чи хтось з його найближчого оточення образили відьму й та вирішила помститися. Юридичні записи на яких базується представлений переказ не дійшли до нашого часу, що унеможливило перевірку інформації, що була викладена памфлетистом. Оригінал тексту зберігається в Британській бібліотеці [див.: 46, с. 276–278].

Маргарет та Філіп Флауер (Margaret and Phillip Flower), доньки Джоан Флауер (Joan Flower) були страчені в м. Лінкольн у 1618 р. У вступній частині памфлетист розмірковує про чаклунство як релігійну й соціальну проблему, наголошуючи, що добрих відьом не існує. Люди можуть сподіватися отримати лікування чи знайти вкрадені речі, але насправді відьми лише створюють такі ілюзії, долучаючи перших до цього страшного гріха. Крім того, важливо

пам'ятати, що відьми є не є вигадкою, про що свідчать релігійні заборони, чисельні трактати та приклади таких кримінальних справ. Однією з таких історій є трагічний досвід графа Ратленду та його родини. Пропонуємо до уваги наступний опис графа: «...він гідно продовжував своє життя, не звільняючи орендарів, не звільняючи слуг, не відмовляючи бідним у доступі, вітаючи чужинців та виконуючи всі обов'язки шляхетного лорда, так що, здавалося, він прив'язав до себе любов і добру думку краю, в якому перебував, тим більше, що його шляхетна графиня йшла з ним пліч-о-пліч у цьому шляху...» [23, с. 284–285]. А тепер звернемо увагу на характеристику однієї з відьом: «По-перше, що Джоан Флауер, мати, була страшенно злою жінкою, сповненою клятв, прокльонів <...> деякі з її сусідів сміли стверджувати, що вона мала знайомих духів і всіх лякала прокльонами та погрозами помсти, навіть при найменшій причині невдоволення чи недоброзичливості» [23, с. 285].

Щодо матері та доньок, які пізніше будуть страчені, памфлетист зазначає також наступне: 1) Маргарет служила в замку Belvoir й приносила матері звідки більше провізії, ніж може слуга; 2) жінки мали погану компанію, яку приводили до себе в дім; 3) Філіп мала романтичні стосунки з чоловіком на ім'я Т. Сімпсон (Th. Simpson), який стверджував, що вона його зачарувала й тому він не міг покинути її [23, с. 285].

Дж. Шарп зауважує, що для культури ранньомодерної Англії було притаманно ототожнювати доброго християнина із добрим громадянином [див.: 64, с. 5].

Залишившись незадоволеною поведінкою Маргарет, графиня наказала їй залишити замок, але дала з собою гроші та спальні атрибути. На думку автора ця обставина, а також ігнорування графом якихось скарг з боку жінок призвели до того, що Диявол образ момент гарним для залучення цих гріховних жінок до своєї служби. Було проведено диявольський ритуал, під час якого жінки віддали свої душі й отримали демонічних помічників. Коли двоє синів графа один за одним захворіли на дивні хвороби й незабаром

померли, їхні батьки вже неодноразово хворіли, пояснюючи це керуючою волею Бога. Леді Катрін (Katherine) – донька шанованих батьків залишилася живою, але неодноразово страждала від дивних й незрозумілих приступів. Автор памфлету зазначає, що граф благородно переживав втрату дітей й не підозрював, що це було результатом чаклунства. Викриття відьом стало результатом Божої волі й жінок затримали близько Різдва. Незабаром після затримання помирає відьма-мати, а її доньки врешті визнаються винними та піддаються страті. Памфлетист зазначає, що дізнавшись про цих жінок та звинувачення, які їм висувалися, граф інколи самотійно допитував їх.

Останній текст, що вивчатиметься в рамках представленої кваліфікаційної роботи – «Дивовижне відкриття Елізабет Соєр, чаклунки» (The wonderfull discoverie of Elizabeth Sawyer, a Witch, 1621), авторства Генрі Гудкола (Henry Goodcole). Г. Гудкол був автором ще низки памфлетів, в яких йшлося про злочини. Автор мав можливість відвідувати звинувачених у в'язниці в Ньюгейтській в'язниці (Newgate Prison) та розмовляти зі звинуваченими. Як пояснював автор у своїх брошурах, його розпитування звинувачених були для них можливістю покаяння. Невідомо з чиєї санкції відбувалися публікації, але Г. Гудкол зазначав, що мав дозвіл влади на це. Представлена брошура є в реєстрі канцелярських товарів, а її оригінал зберігається в Британській бібліотеці. Характеризуючи автора як особистість М. Гібсон робить наступні зауваження: 1) його життя йшло при церкві; 2) немає підтверджень того, що він отримав університетську освіту; 3) є версія, що йому не вдалося стрімко зробити собі добру церковну кар'єру через його ранній шлюб та раннє народження доньки; 4) станом на 1637 р. був вікарієм церкви Святого Джеймса в Клеркенвеллі (Clerkenwel), але п'ять років потому у віці п'ятдесяти років помер. На думку М. Гібсон найбільшим успіхом в житті Г. Гудколи слід вважати його діяльність памфлетиста. В його творах М. Гібсон бачить занепокоєного священнослужителя та амбітного письменника [див.: 46, с. 299–302].

В брошурі автор звертається до долі відьми Елізабет Соєр (Elizabeth Sawyer), що раніше мешкала в м. Едмонтон (Edmonton), графства Міддлсекс а врешті була засуджена та страчена. Щодо особистості звинуваченої автор зауважує, що вона була незаміжною жінкою. Після дивної та швидкої смерті деяких сусідів пішла чутка, що це відбулося внаслідок чаклунства цієї жінки. Для того аби з'ясувати подробиці люди здійснили певний ритуал, що позначається автором памфлету як «простий та смішний» – взяли шматочки соломи з даху звинуваченої, спалювали їх та чекали поки вона прийде до них (так мало статися в разі, якщо жінка дійсно була відьмою). Не зважаючи на наведену вище характеристику методу пошуку, результати стали підставою для подальшого розгортання цієї справи [9, с. 304]. Далі, характеризуючи звинувачену як дуже неосвічену жінку, автор пропонує доволі чіткий перелік запитань та відповідей, що були складені внаслідок її сповіді у в'язниці. Фактично, питання та відповіді пропонують наступний сюжет: 1) жінка кляла, присягала та богохульствувала, внаслідок чого до неї прийшов Диявол; 2) Диявол виглядав як велика чорна собака; 3) вони уклали угоду за якою Диявол виконував її вказівки й щотижня звітував про нанесену людям шкоду; 4) Диявол вимагав від жінки зректися Ісуса Христа та навчив молитися собі; 5) вже в статусі відьми жінка навчилася молитися Дияволу латиною, але слів, що вимовляла, вона не розуміла; 6) жінка була в цій угоді близько восьми років; 7) відьма заперечувала раніше свій гріх через навіювання Диявола, але зараз, сподіваючись перед смертю очистити власну совість, вирішила все розповісти. Зрештою автор памфлету зачитав звинуваченій її сповідь в день страти й вона підтвердила все [9, с. 302–315].

Описані вище історії демонструють щире віру, принаймні їхніх авторів у те, що чаклунство існує та є страшним злочином. Наголос на активній ролі Диявола, як зауважувалося вище, міг бути лише своєрідним аналогом «маркетингового ходу», що покликано зацікавити аудиторії та підвищити продажі. Тим не менше, дослідники, що спеціалізуються на історії чаклунства наголошують, що в культурному просторі ранньомодерної Європи була

актуальною віра всіх учасників процесів над відьмами в те, що чаклунство існує. За лаштунками звинувачень в чаклунстві не завжди знаходилася щира віра в те, що саме ця людина є відьмою, проте завжди була актуальною віра в те, що чаклунство як таке існує. Поряд з цим, Н. Джонстон наголошує, що протестанти XVI–XVII ст. боялися того, що Диявол може запевнити людину в тому, що є відсутнім у їхньому повсякденному житті. Протестантська церква бачила своїм завданням надавати підтримку кожному християнину в його особистій боротьбі із Сатаною [див.: 51, с. 1–3]. Вище ми також побачили, що звинувачені в чаклунстві описуються як люди, що вже тривалий час мають погану репутацію. Загалом, погана репутація сприяла виникненню підозр не тільки в цьому окремому злочині, а й в інших – підпалі, крадіжці, нападі, перелюбі, чеканці фальшивих монет тощо [див.: 42, с. 70]. В усіх представлених брошурах ми спостерігаємо яскравий опис чи латентну тезу про диявольську діяльність, що полягала в зародженні всередині людини гріховних нахилів, що врешті мали реалізуватися в використанні нею фамільярів з метою нанесення шкоди людям [див.: 51, с. 155].

Матеріали, що розглядалися вище дають можливість підтвердити тезу про відсутність певного єдиного образу чаклунства. Відьомство в культурному дискурсі пуританської Англії, відповідно до «голосів памфлетистів» було проблемою, що нескладно інтегрувалася в повсякденні проблеми та турботи. Суспільне життя – його проблеми та ідеали, як ми побачили, були включені в роздуми щодо чаклунського зла. Автори вибудовували власні художні та сюжетні деталі – емоції, події, характери, послуговуючись доступними їм демонологічними трактатами, чи судовими записами, чи іншими памфлетами, чи чутками, що ширилися біля них. Нехай розглянуті тексти не здатні повідомити нам, наприклад, чи дійсно семирічний син сеньйора Енгера помер після того як кидав каміння в Мері Саттон та чи дійсно щодо неї було застосовано заборонене випробовування плаванням. Проте, ці джерела демонструють, що саме ці сюжети хотіли поширити ранньомодерні англійські памфлетисти. Наявність ідей про дряпання та

плавання – санкціоновану громадськістю жорстокість щодо відьом, занепокоєння дитячими та дорослими хворобами (від запаморочення до суїцидальних думок), необхідність суспільної допомоги жертвам відьомства тощо ми можемо розглядати як актуальні складові зазначеного культурного дискурсу.

ВИСНОВКИ

В межах реалізації наукових пошуків було:

1) встановлено поточні тенденції в англomовній історіографічній традиції й визначено, що потенціал проблематики англійського відьомства можна вивчати в ключі історії ментальності, політичної історії, соціально-економічних процесів, історії Реформації, історії ідентичності, гендерної історії тощо. Культурний простір, в якому лунали звинувачення в чаклунстві, відбувалися законні суди та незаконні спроби виявити відьму, продавалися популярні історії про чаклунів, встановлювалася кримінальна відповідальність за годування, утримання та використання фамільярів тощо – це оптика, крізь яку слід вивчати дотичні історичні процеси.

2) показано, що популярні памфлетні видання можуть бути джерелами з історії відьомства, проте лише з обмовкою на мету дослідження та запитання, що будуть до них ставитися. Таким чином, якщо б нас цікавила реконструкція судових процесів, що фактично відбулися, навіть брошури, які публікувалися до 1590-х рр., не були б вичерпними джерелами. Тим не менше, інформаційний потенціал памфлетів як продуктів чуток, демонологій, фантазій автора та, в залежності від тексту, елементів судової звітності, дозволяє встановити ці окремі складові культурного дискурсу пуританської Англії.

3) проаналізовано памфлети про відьом, що спиралися на документи судової звітності. Ці тексти, як ми побачили, є комбінацією особистих прагнень авторів, популярності обраної теми, наявності відповідного зразку в судовій системі та актуальних тез, що вважалися доцільними для поширення. Релігійна ідентичність не існувала ізольовано в рамках богослужінь, Акту про супрематію чи політики монархів, а була органічною складовою «повітря», яким «дихали» люди. Диявол грав свою роль не лише на сторінках демонологічних чи теологічних трактатів, у стінах суду, проповідях священника чи законах кримінального права. Як зауважувалося вище, акцент

на ролі Диявола в памфлетах був штучним та не відображає його дійсного місця в повсякденному житті. Проте, опрацьовані тексти демонструють, що чвари, трагедії, страхи, хвороби тощо були лаштунками, в які, за потреби, ідеально вписувалися злі відьми та демонічні тварини. Як і в рамках правової системи, де злочин відьомства був одним з багатьох інших кримінальних злочинів, в межах суспільних відносин, відьомство теж залишалося однією з потенційно можливих проблем. Крім того, ми побачили практичні приклади неузгодженості уявлень про відьомство, що існували серед сучасників. Практична необхідність вимагала встановити матеріальні маркери відьомства, а богословська обережність не допускала матеріалізації чаклунських можливостей. Таким чином, англійське право успішно поєднувало широкий спектр можливостей поставитися скептично до таких звинувачень та законне право кожного за потреби висунути відповідне звинувачення. Тексти, з якими працювали ми, є наслідком саме другого, проте віддзеркалюють й елементи першого.

4) досліджено тексти популярних брошур, що друкувалися після 1590-х рр. Емоції, якими памфлетисти намагалися оздобити свої твори демонструють призначення цих текстів – продаж. Поряд з цим, тези, які автори вважали доцільними поширювати (дихотомія соціального образу жертви та відьми, де перша була праведним християнином, а друга гріховною та розбещеною; образ суспільства як цілісного організму, що надає допомогу жертвам та колективно бореться з відьмами; наявність соціального коріння в відьомському злі, яке аж ніяк його не виправдовує; виправданість шкоди, що наносилося відьмі з боку інших осіб тощо) є цікавими саме в такому ключі. Ці голоси є штучними (адже поширювалися памфлетистами, що вибудовували їх з певною метою), але одночасно й органічними (адже створювалися й споживалися сучасниками, для яких відьомство хоча й уявлялося по-різному, але залишалося актуальним).

5) показано зразки семантичних збігів між текстами та контекстом. Чисельні антикатолицькі тези є актуальною частиною культурного дискурсу

свого часу, тому їх було відображено в текстах популярних брошур. Так само ми побачили, що попри акцент на ролі фамільярів, автори брошур, послуговуючись наявними в своєму культурному просторі ідеями, не вигадували сюжетів їхньої присутності у залі суду. Поряд з цим, памфлетисти подавали сюжети, що включали заборонені церковними авторитетами та світськими законами акти насилля проти відьом – дряпання їхньої шкіри до крові та випробовування плаванням. Більше того, ми не виявили в таких текстах засуджуючих наголосів, як, наприклад, у випадку католицизму. Суспільне життя включало практики, що кваліфікувалися священнослужителями як заборонені забобони та не бралися до розрахунку судовою системою, й цього першого, як виявлялося, було достатньо для включення інформації про відьомські практики до популярних текстів.

Таким чином, прочитання памфлетних матеріалів дозволяє встановити, що відьомство було універсальною, органічною та часто неузгодженою в різних своїх проявах складовою культурного простору пуританської Англії. Буденність, що включала страхи, конфронтацію на тлі релігійної ідентичності, прагнення знайти вирішення наявної проблеми, виконати моралізаторську місію, продати тексти, виявити винного тощо були включені до відьомського дискурсу й у будь-який момент могли бути виражені в ньому. Мова памфлетів складається з цієї буденності й є однією з форм вираження відьомства.

Список джерел та літератури

Джерела

1. A Detection of damnable driftes. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 42–49. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
2. A female witch producing hail, woodcut, in Johann Vintler, *Buch der Tugend*, 1486. *Zika Ch. Exorcising Our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*. Leiden and Boston: Brill, 2003. p. 246. URL: <https://tinyurl.com/52usk7mk> (дата звернення: 28.10.2024).
3. ‘A memoriall of certaine most notorious witches’. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 147–150. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
4. A Most Wicked worke of a wretched Witch. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 140–145. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
5. A Rehearsall both straung and true. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 34–40. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title

- [writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title](https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title) (дата звернення: 28.10.2024).
6. Bernard R. A guide to grand-iury men... London: printed by Felix Kingston, 1627. URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A09118.0001.001/1:7.3?rgn=div2;view=fulltext> (дата звернення 28.10.2024).
 7. Bodin J. On the Demon-Mania of Witches. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2001. 218 p. URL: <https://ia803003.us.archive.org/12/items/onthedemonmaniaofwitchesjeanbodin1580/On%20the%20Demon-Mania%20of%20Witches%2C%20Jean%20Bodin%20%281580%29.pdf> (дата звернення: 28.10.2024).
 8. Galis R. A brief treatise. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 51–71. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
 9. Goodcole H. The wonderfull discoverie of Elizabeth Sawyer, a Witch. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 302–315. URL: https://www.perlego.com/book/1605989/reading-witchcraft?queryID=428398994623c82fa20b32115cd980b7&index=prod_BOOKS&gridPosition=156&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
 10. Henry VIII: Statute of 1542. *Robbins R. H. The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*. London: Peter Nevill Limited, 1959. p. 243–244. URL: <https://archive.org/details/the-encyclopedia-of-witchcraft-and-demonology-by-rossell-hope-robbins> (дата звернення: 28.10.2024).
 11. Holland H. A treatise against vvitchcraft. Cambridge: Printed by Iohn Legatt, printer to the Vniuersitie of Cambridge, 1590. URL:

- <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A03468.0001.001/1:9?rgn=div1;view=fulltext> (дата звернення: 28.10.2024).
12. Hopkins M. The Discovery of Witches. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/14015/pg14015-images.html> (дата звернення: 10.03.2024).
13. Kraemer H. *Malleus Maleficarum* / translated and edited by Montague Summers. Bungay: R. Clay & Sons Ltd, 1928. 278 p. URL: <https://archive.org/details/b3136245x/mode/1up?view=theater> (дата звернення: 28.10.2024).
14. Potts Th. The Wonderfull Discoverie of Witches. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 179–265. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
15. Roberts A. *A Treatise of Witchcraft*. London: printed by N. O. for Samvel Man. 1616. URL: <https://www.gutenberg.org/files/17209/17209-h/17209-h.htm> (дата звернення: 28.10.2024).
16. Sterne J. A confirmation and discovery of witchcraft containing these severall particulars: that there are witches ... together with the confessions of many of ... URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A61373.0001.001?rgn=main;view=fulltext> (дата звернення: 28.10.2024).
17. The Apprehension and confession of three notorious Witches. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 130–137. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).

18. The Examination and Confession of certaine Wytches. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 11–24. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
19. The Examination of John Walsh. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 26–32. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
20. The severall factes of Witch-crafte. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 126–128. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
21. ‘The severall practises of Johane Harrison and her daughter’. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 152–157. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
22. The Witches of Northamptonshire. *Gibson M. Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 159–172. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title

- [writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title](https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title) (дата звернення: 28.10.2024).
23. The Wonderful Discovery of the Witchcrafts of Margaret and Phillip Flower. Gibson M. *Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 279–298. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
24. Two female witches producing a storm, woodcut touched with red ink, Ulrich Molitor, 1493. Zika Ch. *Exorcising Our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*. Leiden and Boston: Brill, 2003. p. 247. URL: <https://tinyurl.com/52usk7mk> (дата звернення: 28.10.2024).
25. Witches Apprehended. Gibson M. *Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 267–275. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
26. W.W. A true and just Recorde. Gibson M. *Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. p. 75–124. URL: https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft-cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOK_S&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).

Література

27. Баженов М. І. Кароліна. Юридична енциклопедія: в 6 т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ: «Українська енциклопедія», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/18860112/legal/karolina> (дата звернення: 28.10.2024).

- 28.Бойко С. Казус Темпл Аннеке. *Матеріали міжнар. конф. «Від античності до раннього модерного часу» (Одеса, 18 вересня 2021 р.)*. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. с. 99–110.
- 29.Бойко С. О. Записи судового процесу по звинуваченню в чаклунстві в Брауншвейзі, 1663 р.: текст в контексті: *дипломна робота бакалавра* / С. О. Бойко. Одеса, 2023. 91 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/items/35598b51-ce3b-4e9f-ac87-13c18f152cc0> (дата звернення: 28.10.2024).
- 30.Бойко С. Чаклунство мовою мисливців на відьом: аналіз трактатів Метью Гопкінса та Джона Стерна. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії: матеріали VIII-ї Міжнар. конф. «Одеські читання»*. Одеса: ОНУ, 2024. с. 89–94.
- 31.Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Київ: Часопис “Критика”, 2008. 302 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dysa_Kateryna/Istoriia_z_vidmamy_Sudy_pro_chary_v_ukrainskykh_voievodstvakh_Rechi_Pospolytoi_XVII-XVIII_stolittia/ (дата звернення: 28.10.2024).
- 32.Amsler M. More Than Words Can Say? Late Medieval Affective Vocabularies. *Later Middle English Literature, Materiality, and Culture: Essays in Honor of James M. Dean* / edited by Brian Gastle and Erick Kelemen. Newark: University of Delaware Press, 2018. 268 p. URL: <https://tinyurl.com/pak9cw9p> (дата звернення: 28.10.2024).
- 33.Bardell K. M. Beyond Pendle: the ‘lost’ Lancashire witches. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 105–122. URL: https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and-stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
- 34.Breuer H. *Crafting the Witch: Gendering Magic in Medieval and Early Modern England*. London and New York: Routledge, 2009. 190 p. URL: <https://www.perlego.com/book/1695750/crafting-the-witch-gendering-magic->

- [in-medieval-and-early-modern-england?queryID=0263c06e11c40bf3ee603d4e21cafd20&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title](#) (дата звернення: 28.10.2024).
35. Childhood. *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History, 1400-1750* / ed. by M. Chojnacka and M.-E. Wiesner-Hanks. London and New York: Routledge, 2002. 294 p. URL: https://www.perlego.com/book/1552472/ages-of-woman-ages-of-man-sources-in-european-social-history-14001750?queryID=10d135729facbad9814b7ed770861a0e&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
36. Darr O. A. *Marks of an Absolute Witch: Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*. London and New York: Routledge, 2011. 326 p. URL: https://www.perlego.com/book/1635399/marks-of-an-absolute-witch-evidentiary-dilemmas-in-early-modern-england?queryID=d4f15928c1d68dd992a27d63da6fccd3&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
37. Davies O. *Grimoires: A History of Magic Books*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2009. 368 p. URL: <https://tinyurl.com/32kzzrb9> (дата звернення: 28.10.2024).
38. Durrant J. B. *Witchcraft, Gender and Society in Early Modern Germany*. Leiden and Boston: Brill, 2007. 288 p. URL: https://www.perlego.com/book/2328222/witchcraft-gender-and-society-in-early-modern-germany?queryID=829e68dce3568d69a5bbe44735f415ba&index=prod_BOOKS&gridPosition=69&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
39. Findlay A. Sexual and spiritual politics in the events of 1633–34 and The Late Lancashire Witches. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 126–145. URL: <https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and->

- [stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS
&gridPosition=1&searchType=title](https://www.perlego.com/book/74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title) (дата звернення: 28.10.2024).
40. Elmer P. *Witchcraft, Witch-Hunting, and Politics in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 369 p. URL: <https://tinyurl.com/7dc6mext> (дата звернення: 28.10.2024).
41. Ganim M. J. *Anarchy in the UK: Chaos and Community in Late Medieval Political Writings. Later Middle English Literature, Materiality, and Culture : Essays in Honor of James M. Dean* / edited by Brian Gastle and Erick Kelemen. Newark: University of Delaware Press, 2018. 268 p. URL: <https://tinyurl.com/pak9cw9p> (дата звернення: 28.10.2024).
42. Gaskill M. *Crime and Mentalities in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 396 p. URL: <https://tinyurl.com/32txv22m> (дата звернення: 28.10.2024).
43. Gaskill M. *Masculinity and Witchcraft in Seventeenth-Century England. Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe* / edited by A. Rowlands. Palgrave Macmillan, 2009. p. 171–190. URL: [https://www.perlego.com/book/3498557/witchcraft-and-masculinities-in-early-modern-europe?queryID=336429261fe272778c027382fd6dd282&index=prod_BOOKS
&gridPosition=67&searchType=title](https://www.perlego.com/book/3498557/witchcraft-and-masculinities-in-early-modern-europe?queryID=336429261fe272778c027382fd6dd282&index=prod_BOOKS&gridPosition=67&searchType=title) (дата звернення: 28.10.2024).
44. Gaskill M. *Witchcraft: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 146 p. URL: <https://tinyurl.com/39vvv2v8> (дата звернення: 28.10.2024).
45. Gaskill M. *Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy*. Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press, 2005. 348 p. URL: <https://archive.org/details/witchfinders00malc/mode/1up?view=theater> (дата звернення: 28.10.2024).
46. Gibson M. *Early Modern Witches: Witchcraft Cases in Contemporary Writing*. London and New York: Routledge, 2000. 338 p. URL: <https://www.perlego.com/book/1603960/early-modern-witches-witchcraft->

- [cases-in-contemporary-writing?queryID=bdb146384897791b0db09224f89ec364&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title](#) (дата звернення: 28.10.2024).
47. Gibson M. Reading Witchcraft: Stories of early English witches. London and New York: Routledge, 1999. 242 p. URL: https://www.perlego.com/book/1605989/reading-witchcraft?queryID=428398994623c82fa20b32115cd980b7&index=prod_BOOKS&gridPosition=156&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
48. Gibson M. Rediscovering Renaissance Witchcraft: Witches in Early Modernity and Modernity. London and New York: Routledge, 2018. 165 p. URL: <https://www.scribd.com/document/679784542/Rediscovering-Renaissance-Witchcraft-by-Marion-Gibson-Z-lib-org> (28.10.2024).
49. Ginzburg C. The night battles: Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries. Vol. 4. London and New York: Routledge, 2011. 209 p. URL: https://www.perlego.com/book/1684556/the-night-battles-rle-witchcraft-witchcraft-and-agrarian-cults-in-the-sixteenth-and-seventeenth-centuries?queryID=aeb6d9682623a0908b84a56dfd52afe1&index=prod_BOOKS&gridPosition=12&searchType=title (28.10.2024).
50. Hutton R. The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present. New Haven and London: Yale University Press, 2017. 360 p. URL: https://www.perlego.com/book/2450696/the-witch-a-history-of-fear-from-ancient-times-to-the-present?queryID=8ddfca2f05672cecb07948ebe45f76bb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (28.10.2024).
51. Johnstone N. The Devil and Demonism in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 334 p. URL: <https://tinyurl.com/caddxs2r> (28.10.2024).
52. Kent E. J. Tyrannical Beasts: Male Witchcraft in Early Modern English Culture. *Emotions in the History of Witchcraft* / edited by Laura Kounine and Michael Ostling. London: Palgrave Macmillan, 2017. p. 77–94. URL:

- https://www.perlego.com/book/3483242/emotions-in-the-history-of-witchcraft?queryID=a97c3e0622297a26c243a92e0a49b88b&index=prod_BOOKS&gridPosition=45&searchType=title (28.10.2024).
53. Macfarlane A. *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A regional and comparative study*. Second edition with an introduction by James Sharpe. London: Routledge, 1999. 334 p. URL: https://www.perlego.com/book/1627695/witchcraft-in-tudor-and-stuart-england?queryID=feeddc2a30d95b3eb48e235c49c442d6&index=prod_BOOKS&gridPosition=70&searchType=title (28.10.2024).
54. Marshall P. *Ann Jeffries and the Fairies: Folk Belief and the War on Scepticism in Later Stuart England. The Extraordinary and the Everyday in Early Modern England: Essays in Celebration of the work of Bernard Capp* / edited by Angela McShane and Garthine Walker. London: Palgrave Macmillan, 2010. p. 127–141. URL: https://www.perlego.com/book/3504750/the-extraordinary-and-the-everyday-in-early-modern-england-essays-in-celebration-of-the-work-of-bernard-capp?queryID=33a4230e6cf4abd7c9ea861546a4e09e&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (28.10.2024).
55. Millar Ch.-R. *Over-Familiar Spirits: The Bonds between English Witches and Their Devils. Emotions in the History of Witchcraft* / edited by Laura Kounine and Michael Ostling. London: Palgrave Macmillan, 2017. p. 173–190. URL: https://www.perlego.com/book/3483242/emotions-in-the-history-of-witchcraft?queryID=a97c3e0622297a26c243a92e0a49b88b&index=prod_BOOKS&gridPosition=45&searchType=title (28.10.2024).
56. Millar Ch.-R. *Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern England*. London and New York: Routledge, 2017. 230 p. URL: https://www.perlego.com/book/1474172/witchcraft-the-devil-and-emotions-in-early-modern-england?queryID=e255d12ed68ae3b334a7bd09ccc42f1d&index=prod_BOOKS&gridPosition=44&searchType=title (28.10.2024).

57. Oldridge D. Mother Shipton and the Devil. *The Extraordinary and the Everyday in Early Modern England: Essays in Celebration of the work of Bernard Capp* / edited by Angela McShane and Garthine Walker. London: Palgrave Macmillan, 2010. p. 211–223. URL: https://www.perlego.com/book/3504750/the-extraordinary-and-the-everyday-in-early-modern-england-essays-in-celebration-of-the-work-of-bernard-capp?queryID=33a4230e6cf4abd7c9ea861546a4e09e&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (28.10.2024).
58. Pearson J. Wicca, Paganism and history: contemporary witchcraft and the Lancashire witches. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 188–203. URL: https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and-stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
59. Pumfrey S. Potts, plots and politics: James I's Daemonologie and The Wonderfull Discoverie of Witches. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 22–41. URL: https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and-stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
60. Richards J. The 'Lancashire novelist' and the Lancashire witches. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 166–187. URL: https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and-stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
61. Roper L. Oedipus and the Devil: Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe. London and New York: Routledge, 2005. 258 p. URL:

- https://www.perlego.com/book/1619538/oedipus-and-the-devil-witchcraft-religion-and-sexuality-in-early-modern-europe?queryID=8e9b345c063173d24cc25637d47de7c8&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
62. Roper L. *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*. New Haven and London: Yale University Press, 2004. 376 p. URL: <https://drive.google.com/file/d/1TWo1NDPWIfuFjtxrFvSsujB2Q80MpnZy/view?usp=sharing> (дата звернення: 12.05.2023).
63. Rowlands A. *Witchcraft Narratives in Germany: Rothenburg, 1561-1652*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2003. 248 p. URL: https://www.perlego.com/book/1525847/witchcraft-narratives-in-germany-rothenburg-15611652?queryID=69733a806a423c974349bcf8977469ea&index=prod_BOOKS&gridPosition=55&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
64. Sharpe J. *Crime in Early Modern England 1550-1750*. Second edition. London and New York: Routledge, 1998. 296 p. URL: https://www.perlego.com/book/1555881/crime-in-early-modern-england-15501750?queryID=686de0a8e870eff142b07383c31357a6&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
65. Sharpe J. Familiars. *Encyclopedia of witchcraft: the western tradition* / edited by R.-M. Golden. Vol. 1, A–D. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2006. p. 347-349. URL: https://www.perlego.com/book/4204255/encyclopedia-of-witchcraft-the-western-tradition-4-volumes?queryID=bb197c3a6ef2a6d0b665059ea293d335&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
66. Sharpe J. Introduction: the Lancashire witches in historical context. *The Lancashire witches: Histories and stories* / edited by Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002. p. 1–18. URL: <https://www.perlego.com/book/1526976/the-lancashire-witches-histories-and->

- [stories?queryID=74faa832eea5dc80504273db3a46a5eb&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title](https://www.perlego.com/book/1517577/witchcraft-in-early-modern-england) (дата звернення: 28.10.2024).
67. Sharpe J. *Witchcraft in Early Modern England*. Second Edition. London and New York: Routledge, 2019. 148 p. URL: <https://www.perlego.com/book/1517577/witchcraft-in-early-modern-england> (дата звернення: 28.10.2024).
68. Voltmer R. Witch-Finders, Witch-Hunters or Kings of the Sabbath? The Prominent Role of Men in the Mass Persecutions of the Rhine-Meuse Area (Sixteenth–Seventeenth Centuries). *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe* / edited by Alison Rowlands. Palgrave Macmillan, 2009. p. 74–99. URL: https://www.perlego.com/book/3498557/witchcraft-and-masculinities-in-early-modern-europe?queryID=336429261fe272778c027382fd6dd282&index=prod_BOOKS&gridPosition=67&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).
69. Walker G. The Strangeness of the Familiar: Witchcraft and the Law in Early Modern England. *The Extraordinary and the Everyday in Early Modern England: Essays in Celebration of the work of Bernard Capp* / edited by Angela McShane and Garthine Walker. London: Palgrave Macmillan, 2010. p. 105–124. URL: https://www.perlego.com/book/3504750/the-extraordinary-and-the-everyday-in-early-modern-england-essays-in-celebration-of-the-work-of-bernard-capp?queryID=33a4230e6cf4abd7c9ea861546a4e09e&index=prod_BOOKS&gridPosition=1&searchType=title (28.10.2024).
70. Willis D. *Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. 264 p. URL: <https://tinyurl.com/4z36ktf4> (дата звернення: 28.10.2024).
71. Witchcraft. UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/religion/overview/witchcraft/> (дата звернення: 28.10.2024).

- 72.Zika Ch. Exorcising Our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe. Leiden and Boston: Brill, 2003. 608 p. URL: <https://tinyurl.com/52usk7mk> (дата звернення: 28.10.2024).
- 73.Zika Ch. The Appearance of Witchcraft: Print and visual culture in sixteenth-century Europe. USA and Canada: Routledge, 2007. 298 p. URL: https://www.perlego.com/book/1677016/the-appearance-of-witchcraft?queryID=96b275164a4af3d233b3eb0bc9cf0bb8&index=prod_BOOKS&gridPosition=57&searchType=title (дата звернення: 28.10.2024).

Додатки

A Detection
of damnable driftes, practi-
zed by three *Witches* arraigned at
Chelmissforde in *Essex*, at the
laste Assises there holden, whiche
were executed in *Aprill*.
1579.

Set forth to discover the Ambushmentes of
Sathan, whereby he would surprise vs
lulled in securitie, and hardened
with contempte of Gods
vengeance threathened
for our offences.

Imprinted at London for Edward White,
at the little North-dore of Paules.

Додаток-А. Титульний аркуш памфлету «Виявлення згубних хитрощів» (1579).

Title page from A Detection of damnable driftes. *Willis D. Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. p. 31. URL: <https://tinyurl.com/4z36ktf4> (дата звернення: 28.10.2024).

Додаток-Б. Відьма, що посилає фамільяра діяти проти свого сусіда. Ілюстрація з памфлету «Правдивий та справедливий звіт» (1579).

Witch sending familiar into action against her neighbor, from *A Rehearsall both straung and true*. Willis D. *Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. p. 53. URL: <https://tinyurl.com/4z36k4> (дата звернення: 28.10.2024).

Додаток-В. Відьма, що годує фамільярів. Ілюстрація з памфлету «Правдивий та справедливий звіт» (1579).

Witch feeding familiars, from *A Rehearsall both straung and true*. *Willis D. Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. p. 53.

¶ The Apprehension and confession
of three notorious Witches.

*Arreigned and by Iustice condemned and
executed at Chelmes-forde, in the Countye of
Essex, the 5. day of Iulye, last past.*

1589.

¶ With themanner of their diuelish practises and keeping of their
spirits, whole fourmes are heerein truely
proportioned.

Додаток-Г. Титульний аркуш памфлету «Затримання та зізнання трьох відомих відьом» (1589).

Title page from *The Apprehension and confession of three notorious Witches*. Willis D. *Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. p. 54. URL: <https://tinyurl.com/4z36ktf4> (дата звернення: 28.10.2024).

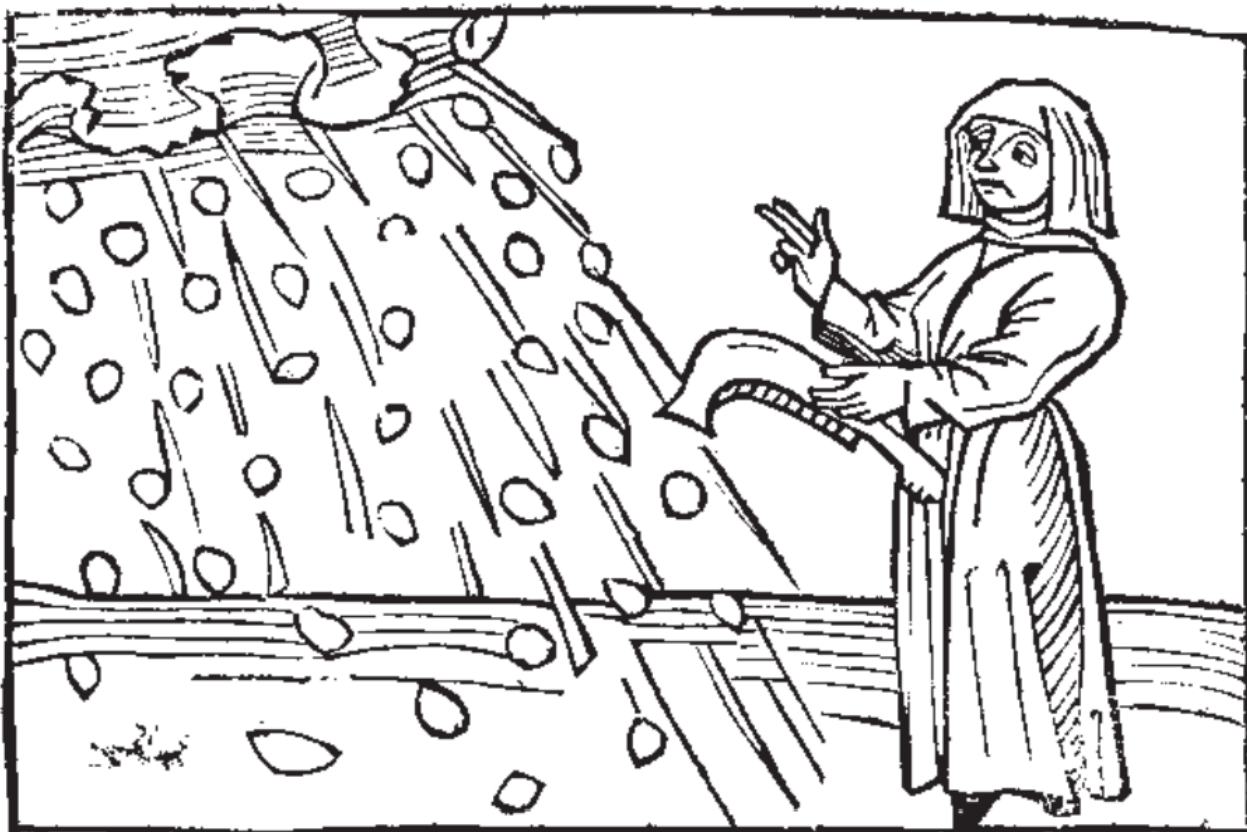
*Anne Baker.**Joane Willimot.**Ellen Greene.*

Додаток-Г. Відьми з фамільярами. Ілюстрація з памфлету «Дивовижне відкриття чаклунства Маргарет і Філіппа Флауер» (1619).

Witches with familiars, from *The Wonderful Discoverie of the Witchcrafts of Margaret and Phillip Flower* (1619). *Willis D. Malevolent Nurture: Witch-Hunting and Maternal Power in Early Modern England*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. p. 57. URL: <https://tinyurl.com/4z36k4f4> (дата звернення: 28.10.2024).

Додаток-Д. Фронтиспис з праці Метью Гопкінса «Виявлення відьом» (1647).
 Frontispiece from Matthew Hopkins's The Discovery of Witches. URL:
https://en.wikipedia.org/wiki/Matthew_Hopkins#/media/File:Matthewhopkins.png
 (дата звернення: 28.10.24).

Додаток-Е. Жінка-відьма, що викликає град. Ілюстрація з праці Йоганна Вінтлера «Книга чеснот» (1486).

A female witch producing hail, Johann Vintler, Buch der Tugend, 1486. *Zika Ch. Exorcising Our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*. Leiden and Boston: Brill, 2003. p. 246. URL: <https://tinyurl.com/52usk7mk> (дата звернення: 28.10.2024).

Додаток-Є. Дві відьми готують бурю. Ілюстрація з праці Ульріха Молітора «Про відьом та ворожок» (1493).

Two female witches producing a storm, Ulrich Molitor, 1493. *Zika Ch. Exorcising Our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*. Leiden and Boston: Brill, 2003. p. 247. URL: <https://tinyurl.com/52usk7mk> (дата звернення: 28.10.2024).